

Ismail Albayrak (rođen 1968. u Ankari) turski je islamski teolog i islamski učenjak, koji radi kao univerzitetski profesor u Australiji. Studirao je teologiju na Teološkom fakultetu (İlahiyat Fakültesi) na Univerzitetu u Ankari do 1991. Završio je postdiplomski studij u Engleskoj uz stipendiju Turskog vijeća za visoko obrazovanje (YÖK).

Doktorirao je na Univerzitetu u Leedsu (2000) na Odsjeku za teologiju i religijske studije, nastavio je predavati na Univerzitetu Sakarya u Adapazariju u Turskoj (studije Kur'ana, klasična egzegeza, savremeni pristupi Kur'anu i orijentalne studije), a sada je profesor islamskih studija na Australskom katoličkom univerzitetu (Australian Catholic University) u Melbourne, jedinom javnom katoličkom univerzitetu u Australiji. Autor je brojnih knjiga i tekstova.

Njegovo najnovije istraživanje usredotočeno je na tradiciju ibadija, odnos između zvukova i značenja u Kur'anu, klasičnu zatvorsku književnost u islamskim društvima i status žena u islamskim tradicijama.

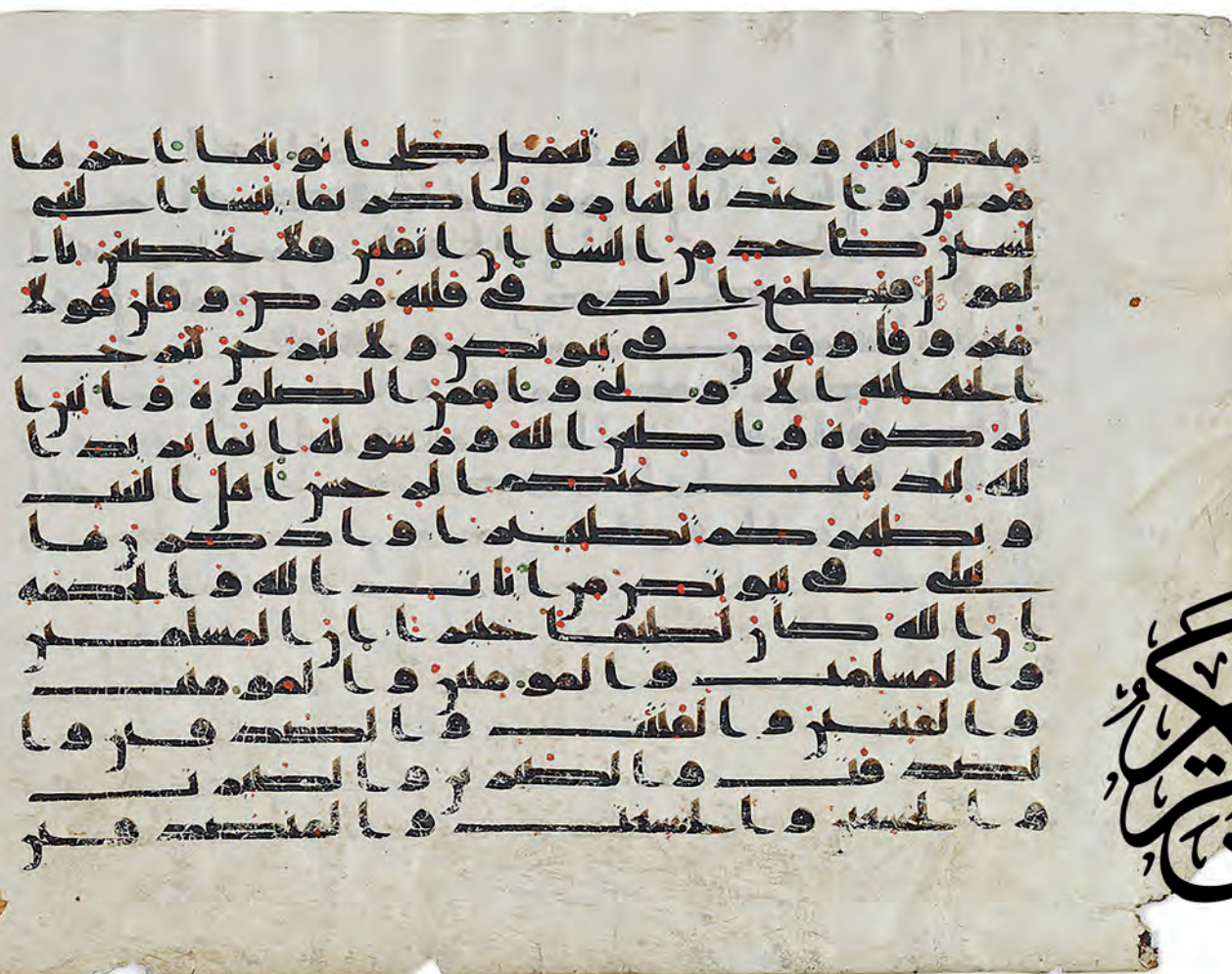
E-mail: Ismail.albavrak@acu.edu.au

Ismail Albayrak (born 1968 in Ankara) is a Turkish Islamic theologian and Islamic scholar, who works as a university professor in Australia. He studied theology at the Faculty of Theology (İlahiyat Fakültesi) at Ankara University until 1991. He completed his postgraduate studies in England with a scholarship from the Turkish Council for Higher Education (YÖK).

He received his PhD from the University of Leeds (2000) in the Department of Theology and Religious Studies, went on to teach at Sakarya University in Adapazari, Turkey (Qur'anic Studies, Classical Exegesis, Contemporary Approaches to the Qur'an and Oriental Studies), and is now Professor in Islamic studies at the Australian Catholic University in Melbourne, the only public Catholic university in Australia. He is the author of numerous books and texts.

His most recent research focuses on the Ibāḍī tradition, the relationship between sounds and meanings in the Qurʾān, classical prison literature in Islamic societies, and the status of women in Islamic traditions.

E-Mail: Ismail.albavrak@acu.edu.au

القراءات

datum prijema / date of receipt: 27.05.2024.
datum recenzije / review date: 30.05.2024.
datum prihvatanja / date of acceptance: 10.06.2024.

DOI: <https://doi.org/10.52510/sia.v5i1.69>
UDK: 28-23(091)
Professional article - Stručni članak

Ismail ALBAYRAK

SLJEDBENICI KNJIGE U KUR'ANU

THE PEOPLE OF THE BOOK IN THE PRE-QUR'ANIC PERIOD

Sažetak

Način na koji muslimani razumijevaju Kur'an oblikovao je njihovu zajedničku međureligijsku percepciju. U ovom članku odabiru se različiti kur'anski ajeti koji su utjecali na muslimane u odnosu prema ljudima drugih vjera mimo njihove [islama]. Glavni cilj ovog rada jeste pokazati kako se čak i kur'anski ajeti koji bi mogli zvučati grubo za uši drugih vjernika mogu čitati s osjetljivošću i razumijevanjem u modernom svijetu. Kako bi se to postiglo, članak pruža povijesnu analizu relevantnih kur'anskih ajeta zajedno s nekim aktuelnim raspravama o tom pitanju. Općenito govoreći, Kur'an se čini prikladnijim za kulturni i društveni pluralizam nego za teološki pluralizam ili dogmatski sinkretizam. Osim toga, Kur'an smatra činjenje dobra – ili natjecanje u činjenju dobra – vitalnim u životu ljudi različitih vjerskih skupina. Bez obzira na to, Kur'an prihvata sljedbenike Knjige onakvima kakvi jesu i ne zatvara vrata njihovom ostvarivanju vjerskih sloboda.

Ključne riječi: *Meka, Medina, muslimani, kršćani, židovi, zoroastrijanci, sabejci Sveto pismo, Kur'an, Tora, psalmi, Evanđelje, Abraham, Mojsije, Isus, Muhamed. Zoroastrijci, kao i neprecizno definirana skupina nazvana Sabejci*

SLJEDBENICI KNJIGE U KUR'ANU

Prijevod s engleskog: Dženan Mušanović^{▼1}

Ovaj rad bavi se dvama pitanjima: Kako Kur'an predstavlja sljedbenike Knjige u mekanskim i medinskim *surama* i kako su muslimani razumjeli relevantne odlomke u savremenim i predmodernim vremenima. Iako je teško donijeti konačnu procjenu ove važne i složene teme u okvirima članka, počeo ću proučavanjem stava predislamskih Arapa prema onima koje Kur'an naziva sljedbenicima Knjige, stavom koji je zrcaljen u Kur'anu, u predsavremenim *tefsirskim* djelima i konačno u spisima muslimanskih učenjaka našeg vremena. Nakon toga slijedi opća ponovna procjena predmeta.

Za početak, važno je napomenuti da je prema konceptu *ahl al-Kitāb* (sljedbenici Knjige) u Kur'anu iskazan stav koji karakterizira odsustvo krutosti i sveukupni stav prijateljstva, pa čak i poštovanja. Općenito govoreći, izraz se počeo koristiti u kasnim mekanskim i nastavio se koristiti u medinskim surama i pojavljuje se trideset i jedan put u Kur'anu u cjelini. Osim ovog izraza, postoje i drugi izrazi kojima Kur'an upućuje na sljedbenike Knjige, kao što su *alladhīna ūtū 'l-Kitāb* (oni kojima je data Knjiga),^{▼2} *ātaynāhum al-Kitāb* (oni kojima smo dali Knjigu)^{▼3} *ūtū naṣīban min al-Kitāb* (oni kojima je dat dio Knjige),^{▼4} *wa awrathna 'l-kitāb/alladhīna ūrithū 'l-kitāb* (Knjigu smo dali u nasljedstvo onima/oni

^{▼1} Prevodilačka napomena: *ahl al-Kitāb* (sljedbenici Knjige), u islamskoj misli pojam je kojim se oslovljavaju Židovi, kršćani i zoroastrijanci, kao i neprecizno definirana skupina koja se naziva Sabejci – koji su primatelji božanskih knjiga, za razliku od onih čije se religije ne temelje na božanskim, nebeskim objavama.

Poslanik Muhammed dao je mnoge privilegije skupini *ahl al-Kitāb* koje se ne smiju proširiti na neznabošce.

Kroz ovaj rad, autor analizira kako se i pod kojim vidom Kur'an dotiče pojma *ahl al-Kitāb*, u kakvim kontekstima, te istražuje relevantnost tih navoda, kako povijesno tako i danas. Naročito u ovom povijesnom trenutku u kojem se nalazimo, važno je osvrnuti se na božanski govor o ljudima s kojima bismo ipak trebali gravitirati ka "riječima i njima i nama zajedničkoj" kako bi se sukobi koji su upravo na snazi između sljedbenika Knjige i muslimana transformirali u pomirenje i time se otvorila mogućnost dijaloga koji Kur'an oporučuje.

Kako i sam autor izjavljuje na početku rada, rad je usredsređen na dva pitanja: kako Kur'an predstavlja sljedbenike Knjige u mekanskim i medinskim surama i kako su muslimani razumjeli relevantne odlomke u savremenim i predmodernim vremenima a ovo potonje je razlog zašto ovaj rad smatramo važnim i aktuelnim, te zbog čega je, prema našem mišljenju, bio vrijedan unošenja u ruho našeg jezika.

Jedina prevodilačka poteškoća s kojom smo se susretali prilikom rada na ovom tekstu jeste prevođenje kur'anskih fraza, stavaka i isječaka iz ajeta. Da bismo postigli efektivnost i prijemчивost pri čitanju, katkad smo pribjegavali korištenju prijevoda Kur'ana Besima Korkuta, a u drugim prilikama smo prevodili engleski navod (prijevod) Kur'ana koji je autor donosio jer je kontekstualno više odgovarao datom odlomku. (Dž. Mušanović)

^{▼2} Kur'an, 2: 101, 144, 145; 3: 19, 20, 100, 186, 187; 4: 47, 131; 5: 5, 57; 57: 16; 74: 31; 98: 4.

^{▼3} Kur'an, 2: 121, 146; 6: 20, 89, 114; 13: 36; 27: 52; 29: 47; 45: 16.

^{▼4} Kur'an, 3: 23; 4: 44, 51.

kojima se Knjiga u nasljedstvo ostavlja),^{▼5} *wa man 'indahū 'ilm al-Kitāb* (svako ko ima [istinsko] znanje o Knjizi),^{▼6} *alladhīna yaqra'ūn al-Kitāb* (oni koji čitaju Knjigu),^{▼7} *fas'alū ahl al-dhikr* (pitajte sljedbenike Opomene).^{▼8} Budući da je sljedbenicima Knjige u Kur'anu dodijeljen poseban status, oni se u njemu također oslovljavaju drugim titulama. Kur'an naziva židovski/jevrejski narod *yahūd*,^{▼9} *hūdan*,^{▼10} *alladhīna hādū*^{▼11} i *banū Isrā'il*.^{▼12} Izraz *naṣārā*, koji se u Kur'anu odnosi isključivo na kršćane, spominje se četrnaest puta.^{▼13} Ovaj se izraz u Kur'anu redovito pojavljuje zajedno s izrazom *yahūd* i njegovim izvedenicama. Osim ovog uobičajenog izraza, za obraćanje kršćanima koristi se zanimljiv izraz, a to je *ahl al-Injil* (sljedbenici Evanđelja).^{▼14} Ime/naziv *ḥawāriyyūn* spominje se pet puta u Kur'anu, za Isusove/Isaove sljedbenike (mir na njega neka je) tokom njegova života, a svaki se [spomen] nahodi u medinskim surama.^{▼15}

Nadalje, Kur'an spominje još dvije skupine, Sabejce^{▼16} na tri mjesta i zoroastrijance (*medžusije*) na jednom mjestu.^{▼17} Iako poslanik Muhammed, sallallahu alejhi ve sellem, nije imao lični kontakt sa Sabejcima, postoji hadis [u kojemu stoji] da bi zoroastrijanci trebali dobiti status sljedbenika Knjige.^{▼18} Međutim, većina učenjaka i Sabejce i zoroastrijance smatra *zimmijama*/štićenicima

▼5 Kur'an, 35: 32; 42: 14.

▼6 Kur'an, 13: 43.

▼7 Kur'an, 10: 94.

▼8 Kur'an, 16: 43; 21: 7. Iako je *al-dhikr* jedno od imena Kur'ana, predmoderni egzegeti općenito su poistovjećivali *ahl al-dhikr* ili sa *ahl al-tawrah* ili sa *ahl al-injil* ili s oboma. Vidi: Ibn Kathīr, Ismā'il b. 'Umar. *Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm*. (: Maṭba'ah al-Istiqāmah; 1375/1956. 3:174, komentari na Kur'an, 21:7.

▼9 Ovo se u Kur'anu javlja devet puta samo u medinskim surama (Kur'an, 2: 113 [dva puta], 120; 3: 67; 5:18, 51, 64, 82; 9: 30).

▼10 Ovo se pojavljuje tri puta u suri al-Baqarah (Kur'an, 2: 111, 135, 140).

▼11 Ovo se pojavljuje deset puta, uglavnom u medinskim surama (Kur'an, 2: 62; 4: 46, 160; 5: 41, 44, 69; 6: 146; 16: 118; 22: 17; 62: 6).

▼12 Izraz *banū/banī Isrā'il* (sinovi Israilovi) spominje se u Kur'anu četrdeset puta. Korištenje ovog izraza sasvim je drugačije od spomenutih izraza. Čini se da izraz *banū isrā'il* označava židovsku rasu, dok se izraz *yahūd* i njegove izvedenice općenito koriste za obraćanje ljudima židovske vjere. Čini se da ovi potonji izrazi imaju pejorativnu konotaciju. Vidi, za daljnju raspravu, Harman, Ömer Faruk. "Tefsir Geleneğinde Yahudilere Baki'ş". U: *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınlar; 2004. 119-120. str. Također je zanimljivo primijetiti da je naslov jedne od kur'anskih sura u kasnom mekanskom periodu Banī Isrā'il (Sura 17).

▼13 Gotovo sve se pojavljuju u medinskim surama (Kur'an, 2: 62, 111, 113 [dvaput], 120, 135, 140; 5:14,18, 51, 69, 82; 9:30; 22:17). Na jednom mjestu spominje se pojam *naṣrānī* (3: 67).

▼14 Kur'an, 5: 47: "Neka sljedbenici Evanđelja sude prema onome što je Allah u njemu objavio (...)".

▼15 Kur'an, 3: 52; 5: 111, 112; 61:14 (dvaput).

▼16 Kur'an, 2: 62; 5: 69; 22: 17.

▼17 Kur'an, 22: 17.

▼18 Ibn Enes, Malik. *al-Muwatta'*. Istanbul: Çağrı; 1992. 1:244. Samo zahirijska škola mišljenja ima stajalište da je brak sa zoroastrijankom legitiman. Vidi: Ebū Muḥammed 'Alī b. Aḥmad Ibn Ḥazm, *al-Muḥallā bi'l-Āthār*. Bejrut: Dar al-Fikr; n.d. 5: 413-414. Hanefijski pravnik Ebū Jūsuf Ya'qūb b. Ibrahīm (u. 182/798), iako zoroastrijance uključuje među *ahl al-dhimma*, ne smatra da je brak s njihovim ženama legitiman. Vidi njegov *Kitāb al-Kharāj*. Kairo: n.p.; 1990. 122, 128-130.

(*dhimmī*) muslimanske države. Ukratko, granice *ahl al-Kitāba* u Kur'anu nisu jasno definirane, ali se sa sigurnošću može zaključiti da se židovima i kršćanima općenito daje poseban status zbog njihovih vjerskih uvjerenja. Kur'anski stavak 6: 156, ^{▼19} po mom mišljenju, snažno podržava ovaj zaključak.

Što se Svetog pisma tiče, Kur'an spominje *Tevrāt* (Tora), ^{▼20} *Zebūr* (Psalmi), ^{▼21} *Indžil* (Evangelje), ^{▼22} *al-ṣuḥuf al-ūlā* ^{▼23} (pradavne/stare listove) i *ṣuḥufe* (listine) Abrahamove/Ibrahimove i one od Musaa/Mojsija. ^{▼24}

Sljedbenici Knjige u predislamskoj Arabiji

Poznato je da su Arapi prije pojave islama poznavali izraz *ahl al-Kitāb* (sljedbenici Knjige). Također je poznato da se izrazi koji se odnose i na židove i na kršćane pojavljuju u predislamskoj poeziji. ^{▼25} Riječ *Yahūd* koristi se u poeziji *džāhilijeta*, ali se u Kur'anu pojavljuje tokom medinskog perioda. Zanimljivo je da se izraz *banū Isrā'īl* ne nalazi u predislamskoj poeziji, iako se, kao što znamo, često pojavljuje u Kur'anu. Jasno, ovo ukazuje na to da Kur'an u tom pogledu ne slijedi nikakav poseban obrazac koji je bio poznat u Arabiji. Ovo je važno, iako se često ne primjećuje.

Kad je riječ o kršćanskom stanovništvu u Mekki i Medini, muslimanski izvori spominju nekoliko pojedinaca, a ne znatnu zajednicu. U Mekki su većina ovih pojedinaca bili robovi, ^{▼26} dočim se doima

^{▼19} Kur'an, 6: 156: *Da ne biste rekli: Knjiga je poslana samo dvjema stranama (ṭā'ifatayn) prije nas, a mi smo zaista bili nesmotreni spram proučavanja/učenja njihovog.* (Besim Korkut ovu kur'ansku alineju prevodi na sljedeći način: *i zato da ne kažete: "Knjiga je objavljena dvjema vjeroispovijestima prije nas, ali mi ne znamo da je čitamo kao oni"*, op. p.)

^{▼20} *Tevrāt* se u Kur'anu spominje osamnaest puta; gotovo svi se pojavljuju u medinskim surama (jedina iznimka je ajet 7: 157 u kasnoj mekanskoj suri *al-A'rāf*).

^{▼21} *Zebūr* se spominje tri puta, od kojih su dva [spomena] vezana za poslanika Davuda, a. s. Množinski oblik pojma *zabūr* (mn. *zubur*) javlja se na sedam mjesta. Zanimljivo je da je većina ovih sura mekanska. Štaviše, rahmetli dr. Hamidullah smatra da se izjave *zubur al awwalīn* u Kur'anu, 26: 196 i *al-ṣuḥuf al-ūlā* u 87: 18 odnose na hinduističke svete tekstove. Vidi: Hamidullah, Muḥammed. *Le Saint Coran*. Bejrut: Mu'assasat al-Risālah; n.d. 2: 492, 804. Međutim, ovo se ne čini baš uvjerljivim.

^{▼22} *Indžil* se u Kur'anu spominje dvanaest puta; gotovo svi spomeni javljaju se u medinskim *surama* (opet, jedina iznimka je Kur'an, 7:157 u kasnoj mekanskoj suri *al-A'rāf*). Također je važno napomenuti da Kur'an ne koristi oblik množine 'evanđelja'.

^{▼23} Kur'an 87:18. Postoje i neke poslaničke predaje koje govore da je Bog poslao *ṣuḥuf* (listove) poslanicima Ādemu i Šitu, koji je bio sin poslanika Adema, te poslaniku Henoku (Idrisu) (mir neka je na njih). Vidi: al-Taymī, Ebū Ḥatīm Muḥammed b. Ḥibbān. *Saḥīḥ Ibn Ḥibbān bi Tartīb Ibn Balbān*. Shu'ayb al-Arna'ut ur. Bejrut: Mu'asasat al-risalah; 1414/1993. 2: 76. Vidi također: al-Tabarī, Ebū Ja'far Muḥammad b. Jarīr. *Ta'riḫ al-Rusul wa al-Mulūk*. Bejrut: Dar al-Kutub al-'ilmiyyah, 1407. god. po H. 1: 96, 102.

^{▼24} Kur'an, 87:19.

^{▼25} Harman. "Tafsir Geleneginde Yahudilere Bakis". 119.

^{▼26} Prenosi se da je poslanik Muhammed, sallallahu alejhi ve sellem, susreo trojicu od njih, naime Ya'isha i Jabra iz Benu Hadramija i Bal'ama, kojeg je podučavao Kur'anu. al-Tabarī, Ebū Ja'far Muḥammed b. Jarīr. *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āyy al-Qur'ān*. Bejrut: Dar al-fikr; 1988. 8:177-178; 16: 103.

da ih u Medini nije bilo više od pedeset. Ipak, poznato je da je u različitim dijelovima Arapskog poluotoka živjelo mnogo kršćana.^{▼27} Nadalje, nailazimo i na izvješća koja pokazuju da je bilo kršćanskih trgovaca koji su dolazili u Mekku da obavljaju poslove, ali im nije bilo dopušteno ostati tamo predugo, budući da su se mekanski pagani bojali da bi [oni] mogli preobratiti domaće stanovništvo na kršćanstvo,^{▼28} pa su ih Mekanci otjerali. Slično tome, čini se da je u Mekki bilo samo nekoliko židova, dok je u blizini Medine živjelo znatno židovsko stanovništvo, iako je njihovo porijeklo u Arabiji prilično nejasno. Islamski izvori procjenjuju da je u Medini bilo dvadeset židovskih klanova.^{▼29} Budući da su židovi bili upoznati sa svetim spisima, domorodački Arapi općenito su uvažavali židove u Medini [držali ih s poštovanjem].^{▼30}

Poslanikov mekanski period

Kada je poslanik Muhammed, a. s., počeo primati objavu i krenuo u svoju poslaničku misiju, njegovi prvi adresati bili su mekanski pagani. Iz tog razloga, rani kur'anski odlomci prvenstveno se fokusiraju na kritiku politeizma. To, međutim, ne znači da Kur'an ne spominje sljedbenike Knjige sve do medinskog perioda. Tu i tamo ima mnogo ajeta o sljedbenicima Knjige u mekanskim *surama*. Osim narativa o ranijim poslanicima (neka je mir na njih) i njihovim zajednicama, neki ajeti daju specifične informacije o vjerovanjima i običajima sljedbenika Knjige.

Prije nego što uđemo u detalje ovih ajeta, bilo bi prikladno napomenuti da je Kur'an, koji je prvenstveno namijenjen da bude uputa čovječanstvu, jedinstvena knjiga i ne slijedi konvencionalni stil sistematskih teoloških ili pravnih djela. Analiza kur'anskih narativa pokazuje da se naglasak stavlja na njihove dogmatske, duhovne, etičke i didaktičke aspekte bez nužnog pokušaja davanja povijesnog prikaza događaja iz prošlosti hronološkim redom. Ako Kur'an pogledamo iz ove perspektive, primijetiti ćemo da se u njemu mnoge vrlo cijenjene biblijske ličnosti spominju kao *ṣāliḥūn* (pravedni/dobri/čestiti)^{▼31}

^{▼27} Većina kršćana živjela je u plemenima Bakr b. Wa'il, Tayy, Khat'am, Kalb, Taghlib itd. Vidi: Öztürk, Levent. *Islam Toplumunda Birarada Yasama Tecrübesi*. Istanbul: İnsan Pub.; 1995. 25. str.

^{▼28} Mekanci su upozorili ne samo strane kršćane već i nekoliko domaćih (obraćenih) kršćana da se ne miješaju u vjerski život lokalnog stanovništva. Naprimjer, Ebu Sufjan je savjetovao Umejjū b. Ebī al-Šalta da ne odvodi laike od vjerovanja njihovih predaka. Također se bilježi da kada je Zejd b. 'Amr b. Nufejl odbio prihvatiti idolopoklonstvo, njegova braća su ga mučila i protjerala iz Mekke. Vidi: Ibn Hishām, 'Abd al-Malik. *al-Sīrah al-Nabawīyyah*. Kairo: n. p.; 1971. I: 246; Riḍā, Muhammad Rashīd. *al-Waḥy al-Muḥammadī*. Kairo: n. p.; 1960. 75. Također se prenosi da se 'Amrah, kćerka Mu'āwiya b. Muḡhīra b. Ebī al-'Āsa, udala za kršćanina Ebu Najda. Zbog toga su je Mekanci žestoko kritizirali. Vidi: al-Balādhurī, Aḥmed b. Yaḡyā b. Jābir. *Ansāb al-Ashraf*. M. Schlöessinger ur. Jerusalem: n. p.; 1938. IV B: 169-170.

^{▼29} Prema historičarima, kada je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, došao u Medinu, zatekao je oko četiri hiljade Židova. Vidi: Hamidullah, Muḥammed. "Medīne'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teskilat Yapısı ve Hz. Peygamber". U: *Vazettigi Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*, *İslam Anayasa Hukuku*. Vecdi Akyüz ur. Istanbul: Beyan; 1995. 95. str.

^{▼30} Vidi: Hamidullah, Muḥammed. *İslam Peygamberi*. pr. Salih Tug. Istanbul: Izdavačka kuća „İrfan“; 1990. 1: 187.

^{▼31} Vidi primjerice Kur'an, 19: 1-72.

prije dolaska poslanika Muhammeda, a. s., te da mu je u skladu s tim Bog poslao objavu da potvrdi prethodne objave (Kur'an, 35: 31). Smatrajući sebe dijelom ove objavljenke tradicije, Kur'an je uvijek na strani sljedbenika Knjige protiv mekanskih pagana. ▼³² Nadalje, kada su mekanski pagani koristili pobožanstvenje Isusa/*Isaa*, mir neka je s njim, kao izgovor da podrže idolopokloničko obožavanje anđela, Kur'an ih je upozorio. ▼³³ Bog izjavljuje u Kur'anu: „(...) Moji pravedni robovi će naslijediti Zemlju“ (21: 105). ▼³⁴ Tako su sljedbenici Knjige u Kur'anu viđeni kao prirodni saveznici muslimana. Iz tog razloga, Kur'an savjetuje mekanske nevjernike, koji su sumnjali da se Božanska objava može dati bilo kojem smrtniku, da pitaju 'sljedbenike sjećanja' (*ahl al-dhikr*) ▼³⁵, naime [sljedbenike] Biblije, i one „koji su čitali Knjigu pred tobom“. ▼³⁶ Ovo bi se nekima moglo učiniti pomalo dvosmislenim, ali kur'anski ajeti kao što su 7: 159 i 7: 168 skreću našu pažnju na postojanje pobožnih ljudi među sljedbenicima Knjige.

ILUSTRACIJA – Meka iz 7. stoljeća.
ILLUSTRATION – Mecca from the 7th century. (Archive of Akšamija)

▼³² „(...) onaj kome je jasno ko je Gospodar njegov, na što se nadovezuje Kur'an kao svjedok Njegov, i još prije njega Knjiga Musaova, putovođa i milost“. *Kur'ān*, 11:17.

▼³³ Vidi: *Kur'an*, 47: 57-59.

▼³⁴ Ovaj ajet je jedini izričit biblijski citat (*Psalmi* 37: 29) u Kur'anu.

▼³⁵ Vidi: *Kur'an*, 6: 43; 21: 7.

▼³⁶ Vidi: *Kur'ān*, 19: 94.

Da bismo mogli shvatiti odnos između sljedbenika Knjige i muslimana ranog mekanskog perioda, dovoljno je prisjetiti se povoda objave *sure al-Rūm* (sura 30). Sažeto rečeno, postojalo je dugotrajno neprijateljstvo između Perzijanaca i Bizantinaca. Bizantinci su bili kršćani pa su im muslimani, relativno govoreći, bili naklonjeni. S druge strane, mekanski pagani saosjećali su s Perzijancima zbog njihovog poricanja Božije jedinosti. Kada su Perzijanci osvojili Siriju i Palestinu, pa čak i zauzeli Jerusalem 615. godine (to je peta godina Muhammedovog poslanstva), muslimani su bili nesretni.

ILISTRACIJA – Bizantsko-sasanidski rat 602.–628. bio je posljednji i najrazorniji u nizu ratova koji su se vodili između Bizantskog Carstva i Perzijskog Sasanidskog Carstva. (Freska u Bazilici iz San Francesca u Arezzu)

Oni su patili ne samo zbog progona i okrutnosti pagana već su bili i uznemireni njihovim ushićenim hvalisanjem [zbog] pobjede Perzijanaca. Posljedično, objavljena je *sura al-Rūm* kako bi obavijestila muslimane da će Bizantinci odnijeti pobjedu u roku od nekoliko godina. Kur'ansko predviđanje ispunilo se devet godina kasnije. ▼³⁷

U ovom teškom periodu Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, zamolio je neke muslimane da se sklone kod cara Abesinije. To je učvrstilo blizak odnos između muslimana i sljedbenika Knjige. Još jedan ajet koji pokazuje kur'ansku prednost sljedbenika Knjige u odnosu na pagane je ajet 17: 107: „Vjerovali u njega ili ne vjerovali, [eto], oni kojima je još prije objavljivanja njegova znanje bilo dato, padaju ničice [licem na tle], kada im se on [Kur'an] čita.“

Odnos između sljedbenika Knjige i muslimana koji se ogleda u mekanskim *surama* nije ograničen samo na spomenute ajete. U ovom trenutku treba da se prisjetimo ajeta *sure al-Ra'd* koji ukazuju na stav sljedbenika Knjige prema muslimanima. Iako postoje značajne razlike u mišljenjima o periodu u kojem je ova *sura* objavljena, učenjaci su općenito skloni stavu da je to mekanska *sura*, ali da sadrži nekoliko ajeta koji su objavljeni u Medini. Prema ajetu 13: 36, sljedbenici Knjige raduju se objavi Kur'ana. Međutim, među njima ima i drugih koji poriču valjanost/validnost njegovih dijelova. U sljedećim trima ajetima Kur'an kaže da je to uredba na arapskom jeziku i da bi Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, trebao slijediti njegovo učenje, a ne želje ljudi, jer ako bi slijedio njihove želje, neće biti nikoga ko će ga zaštititi. Također se naglašava da nijednom poslaniku nije bilo dato da objavljuje [proizvodi otkrovenje] osim Božijom naredbom/voljom (Kur'an, 13: 38). Ovaj ajet završava izjavom da svako doba ima svoju objavu, *li kulli ajalīn kitāb*. Ključni stavak u ovom odlomku je 13: 39: „Bog poništava ili potvrđuje šta god hoće (Allah je dokidao šta je htio, a ostavljao šta je htio – Korkut, op. p.), jer je kod Njega izvor svih objava (*wa 'indahu umm al-Kitāb*).“ Raniji egzegeti objašnjavaju ovo kao upućivanje na slijed božanskih poruka koje kulminiraju i završavaju objavom Kur'ana. ▼³⁸

Nadalje, Kur'an obraća pažnju na razlike među sljedbenicima ranijih objava među kojima je nastao raskol. Neki su pozdravili [s dobrodošlicom] novu objavu, dok su ju drugi poricali. Ovi ajeti također ukazuju da je kur'anska kritika sljedbenika Knjige počela već u Mekki. Kur'an je ponekad kritizirao židove zbog njihovih „zlodjela protiv sebe samih“, odnosno zbog činjenja grijeha (16: 118) i kršćane zbog njihovih neslaganja oko Isusove/Isaove prirode, mir neka je s njim, (19: 36–37). Bog je stvorio čovječanstvo kao jedinstvenu zajednicu, ali su se docnije podijelili zauzimajući različite stavove (10: 19). Ipak: „Da je želio, mogao je [Bog] od cijelog čovječanstva načiniti jednu jedinu zajednicu“ (11: 118). Zanimljivo je da su se različita gledišta pojavila tek nakon što su saznali istinu. „A da nije [bilo] odredbe koja je već izrečena od tvog Gospodara (odgađajući svaku odluku do roka koji je odredio Bog), bilo bi presuđeno između njih o onome u čemu se razlikuju (oko čega se razilaze)“ (10: 19).

▼³⁷ Vidi: al-Ṭabarī. *Jāmi' al-Bayān*, 11: 16-20.

▼³⁸ Ibn Kathīr, Ismā'il b. 'Umar. *Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm*, 2: 221, komentari na Kur'an, 13: 39.

Uprkos činjenici da su muslimani i sljedbenici Knjige pripadali istoj tradiciji objavljenja, kur'anska kritika sukoba i sporova među sljedbenicima Knjige postepeno se povećava. Kur'an potvrđuje istinu, upozoravajući zlikovce i donosi radosne vijesti onima koji čine dobro^{▼39} i također objašnjava ljudima stvari o pitanjima o kojima su imali različita mišljenja.^{▼40} To Kur'anu daje poziciju autoriteta omogućujući mu da odredi šta je istinsko, a šta lažno u ranijim objavama. Ovaj visoki status Kur'ana dostiže svoj vrhunac s kasnim mekanskim *ajetom sure al-A'rāf*, 7: 157. U ovom se ajetu od sljedbenika Knjige traži da slijede Poslanika analfabetu koji je opisan u Tevratu i Evandjelju. Sljedeći ajet, međutim, izjavljuje ustima [riječima] poslanika Muhammeda, sallallahu alejhi ve sellem, da je on Božiji poslanik cijelom čovječanstvu (7: 158).^{▼41} Ali ovaj univerzalni poziv ne implicira da su sljedbenici Knjige bili prisiljeni prihvatiti poziv Kur'ana. U drugom kasnom mekanskom ajetu (29: 46) Kur'an podučava muslimane kako se trebaju odnositi prema sljedbenicima Knjige i kako im treba(ju) objasniti svoju vjersku poruku: „I ne raspravljajte se sa sljedbenicima ranijih objava drugačije nego na najljubazniji način (...) i kažemo da vjerujemo u ono što nam je odozgo darovano [objavljeno], kao i ono što je vama darovano [objavljeno], jer naš Bog i vaš Bog jeste – jedan (...).“ Iako neki egzegeti misle da je ovaj ajet dokinut,^{▼42} iz općeg konteksta Kur'ana to se čini teško uvjerljivim. Funkcija ove kasne mekanske sure jeste da skrene pažnju na ono što spaja sljedbenike Knjige i muslimane.

Sada ćemo se osvrnuti na ispitivanje ajeta o sljedbenicima Knjige objavljenih u medinskom periodu Poslanikovog života.

Poslanikov medinski period

Primijećeno je da se sa selidbom u Medinu povećava broj odlomaka koji se tiču sljedbenika Knjige. Duge sure kao što je *al-Baqarah* (sura 2), koja se značajno bavi židovima; *Āl 'Imrān* (sura 3), koja sadrži mnoge odlomke o kršćanima i *al-Nisā'* (sura 4), *al-Mā'idah* (sura 5) i *al-Tawbah* (sura 9), koje posvećuju gotovo jednaku pažnju i kršćanima i židovima, objavljene su u Medini. Najvjerovatniji razlog za to bila je Poslanikova neposredna interakcija s ovim zajednicama u Medini. Nije iznenađujuće da se kur'anski govor o sljedbenicima Knjige mijenja u skladu s prirodom njihovog odnosa s muslimanima.

Poznato je da je poslanik Muhammed, sallallahu alejhi ve sellem, kada je došao u Medinu, ondje, pored arapskih preobraćenika na islam i pagana, zatekao mnogo židova. Nakon izgradnje džamiije,

^{▼39} Vidi: *Kur'an*, 35: 31; 7:157.

^{▼40} Vidi: *Kur'an*, 27: 76.

^{▼41} Postoji još jedan ajet, *kāffatan* (34: 28), koji pokazuje da su poruka Kur'ana i poslanstvo Muhammeda, mir s njim, univerzalni; njegova poruka nije vremenski ograničena niti je ograničena na neki određeni kulturni milje.

^{▼42} Vidi: Ibn Kathīr, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. 3: 415-416, komentari na *Kur'an*, 29: 46.

uspostavljanja bratstva između mekanskih imigranata i medinskih muslimana, utvrđivanja granica Medine i prebrojavanja njenog stanovništva, najvažnije postignuće Poslanika, sallallahu alejhi ve sellem, bilo je sklapanje sporazuma s različitim segmentima stanovništva koji žive u regiji. Ovdje mislimo na poznati Medinski sporazum/ustav (*Mithāq al-Madīnah*). Dokument pokazuje kako raznolika zajednica može živjeti zajedno u jedinstvu. Prema uređenom tekstu Muhammeda Hamidullaha, član 25. Sporazuma propisuje slobodu vjere i autonomiju riječima: „Židovima njihova vjera, a muslimanima njihova vjera.“ Osim toga, [taj] član također opisuje židove iz Banu ‘Awfa kao nezavisnu zajednicu poput muslimana. ▼⁴³

ILUSTRACIJA – Medinski sporazum/ustav/povelja – *Mithāq al-Madīnah*. (Archiv Akšamija)

▼⁴³ Dr. Muhammad Hamidullah (umro 2002) i neki zapadni učenjaci nazvali su ovaj sporazum Medinskim ustavom. Članovi Sporazuma ne pojavljuju se *en toto* u zbirkama hadisa. Prema Hamidullahu, postoje 52 člana, dok Julius Wellhausen (umro 1918) vjeruje da postoji 47 članova. Osim toga, Hamidullah kaže da su Židovi nakon muslimana učestvovali u ovom Sporazumu. Iako postoje određena neslaganja o tačnom broju članova i sadržaju Sporazuma, veliki broj učenjaka općenito ga prihvata kao autentičan dokument. Međutim, Sporazum, nažalost, nije opstao. Vidi: Hamidullah. “Medine’de Kurulan İlk islam Devletinin Esas Teşkilat ve Hz Peygamber’in Vazettigi Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa”. 100-104; Bostanci, Ahmet. *Hz. Peygamber’in Gayri Müslimlerle İlişkileri*. Istanbul: Izdavačka kuća Ragbet; 2001). 31-36.

Budući da u Medini nije bilo značajnije kršćanske zajednice, Pakt ih ne spominje. Međutim, kada su se muslimani kasnije susreli s raznim kršćanskim grupama u godinama nakon Hidžre, oni su također s njima sklapali sporazume. Kada pogledamo ranije medinske sure i Poslanikove predaje, nalazimo da su muslimani sljedbenike Knjige smatrali svojim saborcima u vjeri i pokušavali su se općenito tamo gdje nisu postojale božanske zapovijedi ponašati na isti način kako su to židovi i kršćani činili u svom svakodnevnom životu. Kao rezultat ovog zajedništva, muslimani su nosili frizuru (stil šišanja) jevreja, a ne arapskih pagana,^{▼44} i bili su okrenuti prema Jerusalemu u svojim molitvama tokom razdoblja od gotovo šesnaest mjeseci. Štaviše, kada je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, primijetio *ahl al-Kitāb*, posebno jevreje koji poste deseti muharrem, on je tražio od muslimana da poste 10. muharrema jer smo mi bliži Musau, (alejhis-selam) nego oni. Međutim, Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, kasnije je savjetovao muslimanima da poste 9. i 10. ili 10. i 11. kako bi se razlikovali od židova.^{▼45} Kur'an je također dopustio muslimanima da jedu životinje koje su žrtvovali sljedbenici Knjige, da se žene njihovim ženama i jedu iz njihovih posuda.^{▼46} To ukazuje da je napravljena jasna razlika između sljedbenika Knjige i arapskih pagana. Budući da su spisi sljedbenika Knjige sadržavali neke autentične objave a neki ljudi bi mogli zgriješiti i krivotvoriti ih, Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, rekao je: „Ne potvrđujte sljedbenike Knjige, i [istovremeno] ih ne optužujte za neistinu, nego recite: ‘Mi vjerujemo u ono što je objavljeno nama i što je objavljeno vama i Naš bog i vaš bog je Jedan, i mi se Njemu pokoravamo.’“^{▼47} Na osnovu ovog bliskog odnosa, Poslanik, mir na njega, izjavio je da je on čovjek najbliži sinu Merjeminu.^{▼48} Nadalje, Poslanik, mir na njega, spomenuo je poslanike, mir na njih, kao braću koja imaju istog oca, ali različite majke.^{▼49}

U svakom slučaju, mi ne tvrdimo da islam uvijek zadržava svoju neutralnu poziciju prema sljedbenicima Knjige. Budući da je muslimansko samorazumijevanje povezano, barem djelimično,

▼44 Prenosi se da je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, radije slijedio sljedbenike Knjige nego mekanske pagane u stvarima u kojima nije bilo posebnih vjerskih zapovijedi. Vidi, Ibn Hanbal, Aḥmed. *Musnad Aḥmed*.

▼45 Al-Bukhārī, Muḥammad b. Ismā'īl. *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*.

▼46 *Kur'an*, 5: 5. Vidi, također za detaljnu analizu: Ayduz, Davut. *Tarih Boyunca Dinlerarasi Diyalog*. Istanbul: Işık Pub.; 2004; 105-108.

▼47 Al-Bukhārī, Muḥammad b. Ismā'īl. *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, Kitāb al-Anbiyā'*. Bāb mā Dhukira ‘an Banī Isrā'īl. Također se spominje u ‘Abd al-Razzāqovom *Muṣannafu*. Postoje različite pravne implikacije ove izjave. Prema nekim učenjacima, ovaj *ḥadis* ukazuje na neutralan status (niti zabranjen niti preporučen). Međutim, mnogi drugi učenjaci objašnjavaju ovaj *ḥadis* riječima da “nema potrebe da se prenosi od sinova Israilovih” (Al ‘Asqalānī ‘Alī b. Muḥammed Ibn Ḥajar. *Fatḥ al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Kairo: Dar al-Fikr; 1988; 10: 261). Vjerovanje u postojanje autentičnih Božijih riječi u Tori i evanđeljima može biti procijenjeno na osnovu činjenice da su neki muslimanski učenjaci raspravljali o tome da li se treba abdestiti prije nego se dodirnu (Al-Rāfi‘ī, Abū al-Qāsim ‘Abd al-Karīm b. Muḥammed. *Fatḥ al-'Azīz Sharḥ al-Wa-jiz*. Bejrut: Dar al-Fikr; n. d.; 2: 108; Ibn Yūsuf, Muḥammed b. Šālih. *al-Inṣāf. Bāb Nawāqid al-Wudū'*; I: 364, dostupno na: <http://www.al-islam.com>. Nadalje, vrijedan je spomena pojam *ṣar' man qablanā*. Prema ovom pravilu, ako Kur'an i poslaničke predaje (*eḥādīs*) šute o nekom pitanju, a ovo pitanje je objašnjeno u svetim spisima židova ili kršćana, muslimani bi ih trebali uzeti u obzir. Al-Khallāf, ‘Abd al-Wahhāb. *Ilm uṣūl al-fiqh*. Istanbul: Eda Pub.; 1991; 92-93.

▼48 Ibn al-Ḥajjāj, Muslim. *Ṣaḥīḥ Muslim*. Kitāb al-Faḍā'il, Bāb Faḍā'il 'Īsā 'alayh al-salām.

▼49 *Ibid*.

s njihovim stavovima prema sljedbenicima Knjige, nalazimo mnoge predaje koje se tiču Poslanikovog poziva da oni prihvate islam. Zabilježeno je da je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, otišao u *Bayt al-Midrās* (Kuću Midrasa) da ih zamoli da prihvate sve što je zajedničko među njima, ili da pozove židovske učenjake na raspravu.^{▼50} Međutim, s izuzetkom nekoliko pojedinaca, židovska zajednica u Medini nije pozitivno reagirala, a nekoliko njih čak je zauzelo neprijateljski stav prema muslimanima.

ILUSTRACIJA - Medina iz 8. stoljeća.

ILLUSTRATION - Medina from the 8th century. (Archive of Akšamija)

Stoga su židovi iz Medine, kao jedna od glavnih komponenti zajednice zvane *ahl al-Kitāb*, bili izloženi kritici u ranim medinskim ajetima. Po mom mišljenju, prva ozbiljna kritika protiv njih došla je nakon odabira *Ka'be* kao muslimanskog smjera molitve (Kur'an, 2: 145). Nakon toga slijede druge kritike židova. Kur'an ih često podsjeća na greške njihovih predaka u odnosu na Boga i poslanike, mir neka je na njih. Također pobraja grijehe koje su počinili protiv Boga i nepravde koje su počinili protiv poslanika Muhammeda, mir na njega, i muslimana. Prije nego što dođemo do niza grešaka koje su počinili sljedbenici Knjige, naročito židovi, potrebno je skrenuti pažnju

^{▼50} Al-Bukhārī, Muḥammad b. Ismā'il. *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī. Kitāb al-Jizyah wa l-Muwāda'ah, Bāb Ikhrāj al-Yahūd min Jazīrat al-'Arab*, postoje mnogi izvještaji u *hadiskoj* literaturi koji se tiču Poslanikove posjete *Bayt al-Midrasi*.

na važnu tačku: neuspjeh da se vidi razlika između kur'anske kritike židova općenito i kur'anske osude židova koji su bili savremenici poslanika Muḥammeda, mir na njega. Ovaj propust da se napravi razlika, međutim, vjerovatno sprečava mnoge muslimanske učenjake da ispravno (pro) cijene kur'anski pogled na židove. Posljedično, neki od njih generaliziraju lokalna uvjerenja ili običaje židova, dok drugi lokaliziraju njihova opća uvjerenja ili običaje. Drugim riječima, neki ljudi smatraju da su židovi iz Poslanikova vremena dio integralnog entiteta u povijesti i prikazuju njihove prakse i vjerovanja kao da su karakteristični za cijelu židovsku tradiciju bez obzira na vrijeme i prostor. S druge strane, neki stavljaju veliki naglasak na njihove lokalne karakteristike, prikazujući ih kao arapske židove u izolaciji od glavnog židovskog tijela, stoga se svakom njihovom vjerovanju i praksi pripisuje pretežno lokalni karakter koji ima malo veze s glavnom strujom (*mainstreamom*) židovske tradicije. Neki primjeri kur'anske kritike židovskih lokalnih vjerovanja i običaja su sljedeći: neprijateljstvo prema *meleku Džibrilu* (Kur'an 2: 97), njihova tvrdnja da je *Ezra* Uzejr bio Božiji sin (Kur'an, 9: 30), njihovo vjerovanje u objavu koja im je data uz poricanje drugih Božijih objava ili svih objava (Kur'an, 2: 91; 69: 91), vjerovanje u idole i lažna božanstva (Kur'an, 4: 51).

Prema islamskim izvorima – Kur'anu, *hadisu*, *siyaru*, *maghāziju* i *ta'rīhu* – židovsko kršenje ugovora iz Medine stvorilo je, u roku od nekoliko godina, veliku napetost između židova i muslimana. Ova sve veća napetost u židovsko-muslimanskim odnosima odražava se u raznim ajetima. Kur'anska pripovijest nabraja zlodjela savremenih židova kao i njihovih predaka: nisu bili skloni žrtvovati kravu (2: 67–73), obožavali su zlatno tele (2: 54; 7: 148; 20: 88), zanemarili su svoje obećanje (2: 83), iskvarili su svoju vjeru „kako bi stekli neznatan dobitak“ (2:79), zlostavljali su Musaa, mir neka je s njim (4: 154), odbacili su poslanike, mir neka je na njih (2: 146), pokušali su ubiti poslanike, mir neka je na njih (2: 87), njihova su srca bila otvrdnula ili pokrivena (2: 74; 2: 88), zabranili su ono što je Bog dopustio (3: 93–94), htjeli su vidjeti Boga (2: 55), tvrdili su da su Božija djeca (5:18), tvrdili su da će ih vatra dotaći samo ograničeni broj dana (2: 80), prekršili su zakon o suboti (4: 154), iskvarili su Sveto pismo (2: 70),^{▼51} uzeli su rabine za svoje gospodare (9: 31) i poricali su posljednjeg Poslanika, mir na njega, iako ga je Tevrat potvrdio (2: 87).

Iako su neke od ovih kritika također usmjerene protiv kršćana, židovi su prilično strogo osuđeni zbog svoje bogohulne izjave o *Merjemi* (Mariji), *Isaovoj* (Isusovoj) majci (Kur'an, 4: 156). Kur'anska kritika židova koji su odbacili poslanike, mir neka je na njih, posebno Isaa/Isusa, mir neka je na njega, jasno sugerira da su muslimani smatrali ranije poslanike, mir neka je na njih, uključujući *Musaa* i *Isaa*, mir s njima, svojim vlastitim poslanicima.

Sredinom medinskog perioda, glavna židovska plemena su protjerana iz Medine zbog kršenja

▼⁵¹ Vidi: Kur'an, 2: 75, 79; 4: 46, 48; 5: 13, 16, 41, 45.

sporazuma koje su sklopili s Poslanikom, mir na njega. Njihovo protjerivanje koincidiralo je s uspostavom vjerske^{▼52} i političke integracije muslimana.

U drugoj fazi Poslanikovog života u Medini, odnos između muslimana i kršćana značajno je porastao. U roku od nekoliko godina, Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, poslao je izaslanike u susjedne države, koje su općenito bile kršćanske, i počeo primati njihove veleposlanike u Medini. Jedan od važnih rezultata ovog odnosa bilo je bolje upoznavanje muslimana s vjerskim uvjerenjima i običajima kršćana u Arabiji. Ova interakcija jasno je opisana u Kur'anu. Za razliku od brojnih kritika židova, posebno iz etičke perspektive,^{▼53} Kur'an kršćane kritizira zbog njihove privrženosti određenim pretjeranim dogmama. Koncept Trojstva^{▼54} i uzdizanje njihovih redovnika i vjerskih vođa, čineći ih praktički gospodarima pored Boga,^{▼55} najistaknutiji su primjeri njihova pretjerivanja.

Sada smo u poziciji da razmotrimo međinske ajete koji se tiču sljedbenika Knjige. Slično nekim mekanskim ajetima, određeni broj međinskih ajeta također navodi da je čovječanstvo nekada bilo jedna zajednica, ali nakon što su im došli jasni dokazi, oni su se razišli.^{▼56} U ajetu 5: 48 kaže se: „Da je Allah htio, On bi vas (čovječanstvo) sljedbenicima jedne vjere (zajednice) učinio.“ Prihvaćajući različitost kao životnu činjenicu, Kur'an govori o šest skupina: muslimanima, židovima, kršćanima, Sabejcima (2: 62; 5: 69), zoroastrijancima i idolopoklonicima (22: 17).^{▼57} Sada, kur'anski stav prema idolopoklonicima sasvim je nedvosmislen. Međutim, vrijedno je primijetiti da su i rani i moderni muslimanski učenjaci uložili velike napore da objasne status židova i kršćana (vidi: 2: 62; 5: 69). Jasno značenje ajeta (2: 62; 5: 69) jeste da će, osim muslimana, sljedbenici židovske, kršćanske ili sabejske vjere koji vjeruju u Jednog Boga i onaj svijet i djeluju ispravno, imati svoju nagradu kod Boga. ‘Abdullah Yusuf ‘Ali ajet 2: 62 prevodi: „oni koji vjeruju (u Kur'an), i oni koji slijede židovske (svete spise), i kršćani i Sabejci – svi koji vjeruju u Allaha i Sudnji dan, i čine što je dobro, dobit će nagradu kod Gospodara svoga (...).“ Egzegeti predmodernog razdoblja općenito smatraju da ovaj ajet znači da su židovi i kršćani koji su postigli spasenje s pobožnim vjernicima oni koji su živjeli prije dolaska islama, ili da su oni pojedinci

▼52 Muslimanima je naređeno da za vrijeme molitve usmjere svoja lica prema Mekki (*Ka'bi*), da poste u mjesecu ramazanu, da uče *ezan* (poziv na molitvu) kako bi obavijestili ljude o vremenu molitve, da počnu redovno ići na molitvu petkom (na *džumu*). Ali ovo se ne bi trebalo posmatrati samo kao taktika koju koristi Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, kako bi postigao ono što je želio.

▼53 Kao što je njihova tvrdnja da ih je Bog izabrao, njihova ljubav prema životu i njihov kukavičluk kada su pozvani da se bore, njihovo ismijavanje Božije vladavine i njihova česta saradnja s licemjerima i idolopoklonicima protiv muslimana.

▼54 Vidi: Kur'an, 4: 171-172; 5: 17, 72-75, 77, 116.

▼55 Vidi: Kur'an, 9: 31.

▼56 Vidi: Kur'an, 2: 213.

▼57 U svom tumačenju ovog ajeta (22:17) Maḥmūd b. ‘Umar al-Zamakhsharī krajnje je isključiv: "(...) postoji pet religija, od kojih četiri pripadaju šejtanu, a jedna Svemilosnom." Idolopoklonike nije smatrao vjerskom zajednicom. Vidi: Al-Zamakhsharī, Jār Allāh Maḥmūd b. Umar. *al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq al-Ta’wīl wa Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Bejrut: Dar Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabi; 1997; 3: 149.

koji su prešli na islam nakon dolaska poslanika Muhammeda, mir neka je s njim.^{▼58} Oni također tvrde da kontekst ovih ajeta podupire ovaj zaključak. Nadalje, predaja koju prenosi ‘Abd Allah ibn ‘Abbas (umro 68/687) kaže da je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, proučio ajet 3: 85: „A ako neko želi drugu vjeru osim islama (pokornost Allahu), nikada mu to neće biti primljeno, i on će biti gubitnik na onom svijetu“, zatim je počeo recitirati ajet 2: 62.^{▼59} To prikazuje opći stav egzegeta o spasenju sljedbenika Knjige. Drugim riječima, prema ovim egzegetima, od sljedbenika Knjige traži se da prihvate islam da bi postigli spasenje. Dakle, ajete koji postavljaju samo nekoliko uvjeta za spas treba čitati u svjetlu drugih ajeta koji zahtijevaju prihvaćanje islama. Ukratko, vjerovali su da se ajet 2: 62 može ispravno razumjeti u svjetlu ajeta 3: 85.^{▼60}

Ipak, pored ajeta (Kur’an, 2: 62; 5: 69) koji izgleda postavljaju minimalne uvjete za spasenje, a koji sadrže samo tri stvari, postoje i drugi ajeti koji potvrđuju da nisu svi sljedbenici Knjige isti, i da među njima ima čestitih (Kur’an, 3: 113–114). Prema ovim [kur’anskim] alinejama, ovi sljedbenici ranijih objava recitiraju Božije poruke kroz noć, padaju na sedždu, naređuju činjenje onoga što je dobro i zabranjuju činjenje onoga što je loše i natječu se jedni s drugima u dobrim djelima. Predmoderni egzegeti pokazuju sličan stav prema ovim ajetima i i te pobožne ljude identifikiraju kao one koji su prešli na islam.^{▼61} Ipak, zabrinjava ih izraz *ahl al-Kitāb* u ajetu, i doista valjanost spomenutog tumačenja čini se ozbiljno problematičnim. Pitanje je: ako se govori o obraćenim muslimanima, zašto ih Kur’an naziva sljedbenicima Knjige? Još jednom, klasični egzegeti smatraju da je to zbog toga što su bili židovi ili kršćani prije obraćenja. Međutim, doslovno značenje ajeta, koje al-Ṭabarī smatra dvosmislenim, identifikira ove ljude kao sljedbenike ranijih spisa.^{▼62} Drugi kur’anski ajeti, kao što su (2: 101, 148; 3: 78 / *fariq*), (3: 69, 72 / *ṭā’ifah*), (2: 109; 5: 66, 80–81 / *kathīr*) i (3: 110 / *akthar*) također ukazuju da svi sljedbenici ranijih objava nisu isti.^{▼63}

Kad je riječ o statusu sljedbenika Knjige, pažnju zaslužuju određeni odlomci (vidjeti: Kur’an, 5: 42–43, 47, 66) . Glavna tema ovih ajeta jeste poštivanje propisa Tore i Evanđelja. Ako sljedbenici Knjige

^{▼58} Imena ovih osoba su: ‘Abd Allāh b. Salām, Najāshī (Negus Abesinije), Tha’labah b. Shu’be, Esed i Usejd, dva Ka’bova sina, Sa’ja b. ‘Amr, Esed b. ‘Ubayd. Vidi: al-Ṭabarī. *Jāmi’ al-Bayān*; 3: 52, komentari na Kur’an, 2: 62. U vezi s povodom objave ovog ajeta (2: 62), Ibn Kesīr primjećuje da je objavljen zahvaljujući upitu Salmana al-Farisija o njegovim pobožnim kršćanskim prijateljima. Prema Ibn Kesīru, od vremena Musaa, mir neka je na njega, do Isaa, mir neka je na njega, judaizam je prevladavao; od vremena Isaa, alejhis-selam, do Muhammeda, alejhis-selam, prevladavalo je kršćanstvo, od vremena Muhammeda, alejhis-selam, do kraja svijeta prevladavat će islam. Vidi: Ibn Kesīr. *Tefsīr al-Qur’ān al-‘Azīm*; 1: 71–72, komentari na Kur’an, 2: 62.

^{▼59} *Ibid.*, 1:171.

^{▼60} Vidi: al-Ṭabarī. *Jāmi’ al-Bayān*, 2:155.

^{▼61} Vidi: al-Ṭabarī. *Jāmi’ al-Bayān* i Ibn Kathīr. *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm*, komentari na 2: 62; 5: 69 i 3: 113.

^{▼62} Vidi: al-Ṭabarī. *Jāmi’ al-Bayān*, komentari na Kur’an, 2: 62; 5: 69 i 3:113.

^{▼63} Kur’an, 3:75 također nudi interesantan primjer: „Ima sljedbenika Knjige koji će ti vratiti ako im povjeriš tovar blaga, a ima i onih koji ti neće vratiti ako im povjeriš samo jedan dinar, ako ga ne budeš stalno pratio (...)“.

ne budu provodili propise ovih knjiga u praksi, oni će biti zločinitelji. Iako u Kur'anu, 5: 66 postoji jasna referenca na nužnost presuđivanja prema Kur'anu osim presuđivanja na osnovu Tore i Indžila, u drugim ajetima, primjerice 5: 42–43, 47, spominju se samo Tora i Evanđelje. Razumijevanje ovih ajeta od strane tradicionalnih komentatora, međutim, sasvim je drugačije od razumijevanja nekih njihovih savremenih kolega i opet su [tradicionalni komentatori] skloni svojevrsnom ekskluzivizmu. Naprimjer, u tumačenju ajeta 5: 66, oni objašnjavaju značenje poštivanja presude Evanđelja na sljedeći način: „Oni su obećali da će se pokoravati posljednjem Poslaniku, mir na njega, u svojoj svetoj Knjizi. Tako poštivanje suda Evanđelja znači ispuniti ovo obećanje.“^{▼64} Veliki egzeget Fakhr al-Dīn Muḥammad b 'Umar al-Rāzī (umro 606/1210) postavlja sljedeće pitanje u vezi s tumačenjem ajeta 5: 43–47: „Da li je moguće poštovati propise Indžila nakon Kur'ana?“ Odgovarajući na njega, nudi tri komentara. Prvo, slično razumijevanju ovog ajeta koje daje Nasir al-Dīn 'Abd Allāh b 'Umar al-Bayḍāwī (u. 685/1282), Rāzī također vjeruje da poštivanje presude Evanđelja znači da kršćani treba da se pokoravaju ajetima koji ukazuju na poslanstvo Muhammeda, alejhis-salam. Drugo, oni bi trebali provesti pravila koja nisu ukinuta Kur'anom, i konačno, oni bi trebali potvrditi bez izmjena ili iskrivljavanja ono što je Bog poslao u Evanđelju.^{▼65}

Ibn Kathīrovi komentari također su u skladu s al-Rāzījevim.^{▼66} Treba se pozabaviti pitanjem zašto su ovi egzegeti dali ekskluzivističko tumačenje ovih naizgled inkluzivističkih ili do neke mjere pluralistički orijentiranih ajeta. Po mom mišljenju, primarni motiv koji stoji iza ove sklonosti jeste postojanje drugih ajeta koji ukazuju da je vjerovanje u poslanstvo Muhammeda, mir na njega, neophodno. Kur'an, 3: 199 izričito kaže da neki od sljedbenika Knjige vjeruju u ono što je objavljeno poslaniku Muhammedu, mir s njim, i ono što je objavljeno njima. Slično tome, Kur'an 4: 162 kaže da oni koji su čvrsti u znanju vjeruju u objavu poslanu poslaniku Muhammedu, mir na njega. Razlog zašto je poslanik Muhammed, a. s., uzdignut objašnjen je u Kur'anu, 5: 19: „O, sljedbenici Knjige! Sada, nakon dugo vremena u kojem se nije pojavio nijedan poslanik, došao vam je naš Poslanik da vam (istinu) pojasni, da ne kažete: 'Nije nam došao nijedan donositelj radosne vijesti, niti opominjač.' Jer sada vam je došao

^{▼64} Al-Bayḍāwī, Nāṣir al-Dīn 'Abd Allāh b. 'Umar. *Anwār al-tanzīl wa asrār al-ta'wīl*. Bejrut: Dar al-kutub al-'ilmiyyah; 1988. 1: 274, komentari na Kur'an, 5: 66.

^{▼65} Vidi: al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. 'Umar. *Mafātiḥ al-ghayb*. Bejrut: Dar al-fikr; 1981. 12: 11, komentirajući Kur'an, 5: 43–47.

^{▼66} Ibn Kathīr, *Tefsīr al-Qur'ān al-'Azīm*, komentari na Kur'an, 5: 43–47. Zanimljivo je da Kur'an također pravi veliku razliku između Židova i kršćana u ajetu 5:82: „Ti ćeš, sigurno, naći da su vjernicima najljubici neprijatelji jevreji i mnogobošci; i svakako ćeš naći da su vjernicima najbliži prijatelji oni koji govore: 'Mi smo kršćani', zato što među njima ima svećenika i monaha i što se oni ne ohole.“ Na osnovu ovog ajeta, al-Zamaksharī kaže: „Pošto su Židovi spomenuti prije mnogobožaca, to pokazuje da oni idu još dalje.“ Al-Zamaksharī, *al-Kashshāf*, komentirajući Kur'an 5: 82. Međutim, Božija karakterizacija kršćana kao [onih] nježnih srca koji su dirnuti do suza kada čuju Kur'an u skladu je s onim što je o Negusu od Abesinije ili izaslanikom iz Abesinije koji je prešao na islam. Al-Ṭabarī, s druge strane, kaže da bi ovaj ajet bio primjenjiv na sve one koji nose ove odlike (osobine). Vidi: al-Ṭabarī, *Jāmi' al-Bayān*, komentari na Kur'an, 5:82.

nositelj radosne vijesti i opominjač (...).“ Egzegete ove ajete vide kao jasan dokaz Muhammedovog poslanstva i objave Kur’ana da bi ispravili iskrivljenu religiju sljedbenika Knjige.^{▼67} Al-Ṭabarī kaže da je posljednji Poslanik, a. s., donio *Furqān* kako bi razlučio istinu od laži.^{▼68} Ako sljedbenici Knjige prihvate Muhammeda, mir neka je na njega, kao Božijeg poslanika, Bog će im dati Svoju dvostruku milost (Kur’an, 57: 28). Prema al-Bayḍāwīju, ova dvostruka milost nagrada je za njihovo vjerovanje u poslanstvo Muhammeda, mir na njega. Al-Ṭabarī, međutim, smatra da to znači da će njihovo vjerovanje u Muhammedovo poslanstvo usavršiti njihovu vjeru.^{▼69}

Zanimljivo je da kada Kur’an govoreći o nemuslimanima u ovim ajetima, općenito koristi izraz *ahl al-Kitāb* kao da skreće pažnju vjernika na sličnosti, a ne na razlike. Tako ih islam, s jedne strane, poziva da prihvate zajedničku riječ, odnosno tevhid (*tawḥīd*), a s druge strane daje osnove da se i kršćani i židovi približe njegovom učenju. Osim toga, ajet koji se nalazi u sredini sure al-Baqarah (2: 143) sugerira da je muslimanska zajednica – zajednica srednjeg puta, koja svjedoči istinu pred svim narodima održavajući pravičnu ravnotežu između ekstremnih pozicija.^{▼70} Jasno je da ovi ajeti pozivaju ljude da vjeruju u Kur’an i Muhammeda, mir s njim. Ovi ajeti također daju privilegiran položaj muslimanskoj zajednici, koja snosi odgovornost prenošenja konačne poruke drugima. Hronološki gledano, to dostiže svoj vrhunac u Kur’anu, 3: 64: „Reci: ‘O sljedbenici Knjige, dođite da se okupimo oko jedne riječi i nama i vama zajedničke: da se nikome osim Allahu ne klanjamo, da nikoga Njemu ravnim ne smatramo i da jedni druge, pored Allaha, bogovima ne držimo!’ Pa ako oni ne pristanu, vi recite: ‘Budite svjedoci da smo mi muslimani!’“^{▼71} Predmeti ovog ajeta, prema al-Ṭabarīju i drugim komentatorima, bili su ili židovi koji su živjeli u okolini Medine ili kršćani Nedžrana.^{▼72} Međutim, ako uzmemo u obzir prethodne ajete, čini se da su glavni adresati kršćani. Također se prenosi da je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, zabilježio ovaj ajet na poledini pisma koje je poslao Herakliju (r. 610–641. n. e.).^{▼73} Iz Kur’anskih ajeta jasno je da ni židovi ni kršćani nisu dali pozitivan odgovor,

^{▼67} Vidi: Ibn Kathīr, *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm*, komentari Kur’ana, 2:68. Oni generalno misle da vjera u Boga nužno podrazumijeva vjerovanje u Muhammeda, mir s njim, jer je to Bog stavio u dužnost čovječanstvu.

^{▼68} Al-Ṭabarī, *Jāmi’ al-Bayān*, komentari na Kur’an, 3: 4.

^{▼69} Ibid., komentari na Kur’an, 5:19. al-Bayḍāwī, *Anwār al-Tanzīl*, 2: 472, komentari na Kur’an, 5:19.

^{▼70} U skladu s ovim ajetom, Kur’an, 3:110 opisuje muslimane kao najbolju zajednicu.

^{▼71} Postoji još jedan ajet (Kur’an, 3:61) u ovoj suri koji se naziva ajet *mubāḥalah* (iskušavanje molitvom). Prilikom spora između Poslanika, sallallahu alejhi ve sellem, i delegacije kršćana iz Nedžrana koji su tvrdili da je Isa, alejhis-selam (Isus), Sin Božiji i prema tome utjelovljeni Bog, Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, pozvao ih je zajedno s njihovim porodicama da sudjeluju i potom zazovu Božije prokletstvo na one koji lažu. Iako su odbili prizvati Božije prokletstvo na lažljivce koje je predložio Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, sklopio je s njima ugovor kojim je zagantovao sve njihove građanske i vjerske slobode. Vidi: al-Bayḍāwī, *Anwār al-tanzīl*. 1: 263, komentari na Kur’an, 3: 61; Asad, Muhammad, *Poruka Kur’āna*, Gibraltar: Dar al-Andalus; 1980. 76, komentari na Kur’an, 3:61.

^{▼72} Vidi: Ṭabarī, *Jāmi’ al-Bayān*. 6: 484, komentari na Kur’an, 3: 61.

^{▼73} Al-Qurtubī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Aḥmad. *al-Jāmi’ li aḥkām al-Qur’ān*. Bejrut: n. p.; 1985. 4: 105, komentari na Kur’an, 3: 64.

jer sljedeći ajeti (3: 67–68) odbacuju tvrdnju židova i kršćana koji su povezivali Ibrahima/Abrahama, mir s njim, isključivo s vlastitom religijom. Kur'an ih podsjeća da ljudi koji imaju najviše prava na Ibrahima, a. s., jesu oni koji ga slijede, kao i Poslanik (Muhammed, a. s., i oni koji vjeruju u njega (tj. muslimani). Abraham nije bio židov, a ni kršćanin; on je pak bio čestit čovjek koji se predao (Allahu), to jest, „bio je musliman“ i nije bio od idolopoklonika. ▼⁷⁴

Ovo su općenito kasnomedinski ajeti i njihov ton je prilično strog, što je razumljivo s obzirom na visok stepen napetosti koji je tada postojao u odnosima između muslimana i sljedbenika Knjige. To se očituje, naprimjer, u ajetu 5: 51, u kojem se od muslimana traži da ne uzimaju židove i kršćane za svoje saveznike. ▼⁷⁵ Rani egzegeti razumiju ovaj ajet načelno u kontekstu nepovjerenja prema nemuslimanima u vjerskim stvarima. Drugi, koji savezništvo ili prijateljstvo povezuju s intimnim povjerenjem, objašnjavaju ajet kao naredbu muslimanima da ne odaju tajne muslimanske države židovima i kršćanima. ▼⁷⁶ Bez obzira na to, ovi pristupi ne sprečavaju muslimanske učenjake da cijene vrline i zasluge sljedbenika Knjige. ▼⁷⁷ Ukratko, Kur'an ne odbacuje u potpunosti prijateljstvo između muslimana i sljedbenika Knjige.

Ovdje je primjereno skrenuti pažnju na pristup savremenog muslimanskog aktiviste i učenjaka Bediuzzamana Saida Nursija (u. 1379/1960) ajetu 5: 51: „Baš kao što sve osobine pojedinog muslimana ne odražavaju nužno učenje islama, tako, također, ne odražavaju sve osobine pojedinih židova ili kršćana nevjerstvo.“ Također postavlja pitanje: „Može li musliman voljeti kršćanina ili židova?“ Nakon što je primijetio brak muslimana sa ženom od sljedbenika Knjige, on odgovara: „Naravno, da. Trebao bi je voljeti.“ ▼⁷⁸

Još jedna kasna medinska sura u Kur'anu koja bilježi napetost između muslimana i sljedbenika Knjige jeste *sūra al-Tawbah* (sura 9). Ova sura je objavljena tokom vojne ekspedicije i jasno odražava savezništvo nemuslimana protiv muslimana. Zanimljiv aspekt ove situacije ilustriran je u ajetu 9: 29: „Borite se protiv onih koji ne vjeruju u Allaha ni u Sudnji dan, niti drže zabranjenim ono što je zabranjeno od Allaha i Njegovog Poslanika, niti priznaju vjeru istinitu, iz redova sljedbenika Knjige, sve dok ne plate *džizju* s dragom pokornošću [pokorno i smjerno].“ ▼⁷⁹ Ajet se ne može razumjeti, osim ako se ne smatra dijelom integralne cjeline. Stoga ga treba čitati u njegovom povijesnom kontekstu i u svjetlu drugih srodnih ajeta.

▼⁷⁴ Vidi: *Kur'ān*, 3: 67.

▼⁷⁵ „O vjernici, ne uzimajte za zaštitnike jevreje i kršćane! Oni su sami sebi zaštitnici! A njihov je onaj među vama koji ih za zaštitnike prihvati; Allah uistinu neće ukazati na Pravi put ljudima koji sami sebi nepravdu čine.“ *Kur'an*, 5: 51.

▼⁷⁶ Al-Bayḏāwī. *Anwār al-tanzīl*. 1: 270, komentari na 5: 51. Treba napomenuti da to nije spriječilo muslimanske vladare da imenuju i Židove i kršćane na važne položaje u svom kraljevstvu.

▼⁷⁷ Vidi, primjerice, Said Nursi, Bediuzzaman. *Munāẓarāt*. Istanbul: Yeni Asya; 1993. 32. str.

▼⁷⁸ *Ibid.*, 71.

▼⁷⁹ *Džizja* je ni manje ni više nego izuzeće od poreza umjesto vojne službe i kompenzacija za savez zaštite koji takvim građanima daje islamska država. Pogledaj Asad. *Poruka Kur'ana*. 262.

Moderni muslimanski učenjaci o kur'anskom pogledu na sljedbenike Knjige

Pritisci modernizma i sekularizma, općenito govoreći, umanjuju snagu religije u javnoj sferi. Nalazimo da je pluralizam išao ruku pod ruku sa sekularizmom. Iako se vjerskim i društvenim pluralizmom [niko] nije ozbiljno pozabavio, on je sada postao osnovno obilježje modernih muslimanskih i nemuslimanskih društava. Jasno je iz ispitivanja učenja koje se odnosi na relevantne kur'anske tekstove i poslaničke tradicije da je i u modernim i predmodernim razdobljima muslimansko učenje podržavalo društveni i kulturni pluralizam, koji nastoji osigurati harmoničan suživot različitih religijskih zajednica i štiti prava i slobode sljedbenika svih religija. Isto se, međutim, ne može reći za pluralizam u domeni dogme i teologije, pluralizam u smislu da su uvjerenja svih religioznih na istoj razini istine. Za razliku od općenitosti klasičnih muslimanskih učenjaka, nekoliko modernih učenjaka gleda na različite religije iz pluralističke perspektive. Iako pogled velikog broja savremenih muslimanskih mislilaca na ovu problematiku ostaje u skladu sa stavom njihovih prethodnika, neki intelektualci nastoje izaći izvan granica tradicionalnih okvira. Oni su skloni mišljenju da će nemuslimani biti spašeni od kazne na onom svijetu ako budu poštovali minimalne uvjete načela vjere (kao što je vjera u Jednog Boga i Sudnji dan te činjenje dobrih djela).

Jedan primjer ovog pristupa dao je Mūsā Jār Allāh (umro 1949), koji je cijeli život živio u multireligijskoj zajednici u Rusiji. U svom djelu *Rahmeti Ilahiye Burhanlari (Dokazi o Božijoj milosti)* napisanom 1911. godine, on tvrdi, temeljeći svoje mišljenje na ajetu 39: 53,^{▼80} da će Božija svemilost obuhvatiti sve jer riječ *'ibādī* koja se koristi u ovom ajetu nije specifična, već općenita.^{▼81} Ipak, po mom mišljenju, moderni muslimanski mislioci, uključujući rahmetli Fazlur Rahmana (umro 1408/1988), i dalje imaju problema s nekim implikacijama pluralizma. Da uzmemo još jedan primjer, u njihovoj interpretaciji ajeta 3: 113: „Oni nisu isti...“, Muḥammad 'Abduhu (u. 1323/1905) i njegov omiljeni učenik Muḥammad Rashīd Riḍā (u. 1354/1935) tvrde da klasični egzegeti nisu uspjeli razumjeti kako se nemusliman može spasiti čak i ako on ili ona vjeruju u osnovna načela vjere (vjera u Boga, ahiret i činjenje dobrih djela), pa je većina učenjaka te hvaljene židove i kršćane identificirala s preobraćenim muslimanima. Štaviše, 'Abduhu i Riḍā ne vide kontradikciju između djelimično iskrivljene prirode Tavrata i Indžila i

^{▼80} *Kur'an*, 39: 53 “Reci: ‘O robovi moji koji ste se prema sebi ogriješili, ne gubite nadu u Allahovu milost! Allah će, sigurno, sve grijehе oprostiti; On, doista, mnogo prašta i On je milostiv.’” Primijetiti ćemo da ovo nadilazi gledište da postoje neki minimalni zahtjevi za spasenje: vjera u Boga, u Sudnji dan i pravedno djelovanje. Čini se da ovo ukazuje na spasenje za sve, čak i za one koji ne vjeruju u Boga i Posljednji dan i ne žele postupati pravedno.

^{▼81} Citirano iz Arslan, Adnan. “Dini Çoğulculuk Problemine Çözüm Önerisi”. *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Pub.; 2004. 348. Ostali ajeti na koje Jār Allāh često stavlja veliki naglasak jesu: *Kur'an*, 5: 117-118; 42: 5; 50: 29. Nadalje, on tvrdi da paklena vatra nije vječna. Vidi: *ibid.*, *passim*.

pravednog [ispravnog] stava jedne grupe među sljedbenicima Knjige. Postoje neke poslaničke tradicije koje su autentične, a neke slabe i izmišljene, ali onaj ko ih slijedi naziva se praktikantom tradicije. Na temelju toga Riḍā vjeruje da su istinski pobožni i religiozni ljudi poznati samo Bogu, stoga nikome, bilo da je musliman ili nemusliman, nije opravdano prakticiranje „vjerskog nacionalizma“ (*al qawmiyyah al-diniyyah*) u vezi s pitanjem konačnog spasenja.▼⁸² To pokazuje da se Riḍā barem u načelu očito ne protivi dogmatskom pluralizmu.

Indijski šiijski učenjak Hasan ‘Askarī (u. 1398/1978), na kojeg su utjecali muslimanski mistici, također je podržavao ideju pluralizma.▼⁸³ Još jedan poznati učenjak iz Pakistana, rahmetli Fazlur Rahman, koji je većinu svog života proveo na Zapadu, također je prilično opširno raspravljao o tom pitanju. Prema Fazlur Rahmanu, većina muslimanskih komentatora Kur’ana izbjegava dati očito značenje ajeta (2: 62; 5: 69) koji uvjeravaju da će biti spašen ko god (bez obzira je li musliman, židov, kršćanin ili Sabejac) vjeruje u Boga i Sudnji dan i čini dobra djela. Kur’an, kaže Fazlur Rahman, daje svoj konačni odgovor na problem pluralizma u ajetu 5: 48. Ukratko, čovječanstvo je bilo jedinstvena zajednica, ali je to jedinstvo kasnije podijeljeno u skladu s Božijim planom. Tako je muslimanska zajednica prepoznata kao jedna među više zajednica.▼⁸⁴

Koristeći Fazlur Rahmanov pristup kao polazište, nekoliko turskih akademika ističe da Kur’an nije objavljen da bi poništio prethodne spise, već da ih potvrdi. Dakle, Kur’an traži od sljedbenika Knjige da ozbiljno shvate pojam *tevḥīda*, ali ne traži od njih da napuste vlastitu vjeru. Ovi učenjaci daju brojne primjere koji pokazuju da su učenja sljedbenika Knjige u skladu s osnovnim načelima vjere i etike i da se razlikuju samo u njihovoj implementaciji. Oni također žele napraviti razliku između dvaju islama: jedan je uspostavljen konsenzusom muslimanskih učenjaka, drugi je univerzalni islam koji su propovijedali svi poslanici, mir na njih, koji su došli različitim narodima u različito vrijeme. Prema njima, neuspjeh da se vidi ova razlika kod muslimanskih učenjaka izazvala je zbunjenost pri tumačenju ajeta o sljedbenicima Knjige. Oni misle da većina kur’anskih kritika sljedbenika Knjige vrijedi za sva vremena. Iz tog razloga oni tvrde da vjerovanje u poslanstvo Muhammeda, mir neka je na njega, nije suštinski dio *tevḥīda* i spasa.▼⁸⁵

Danas mnogi muslimani smatraju da ovaj pluralistički pristup predstavlja ekstremni liberalizam u islamskoj misli koji velika većina muslimana ne može lako prihvatiti. Vrijedno je napomenuti da poput svojih kršćanskih kolega, oni muslimanski intelektualci koji promiču ideju dogmatskog pluralizma,

▼⁸² Vidi: Rashīd Riḍā, Muḥammad. *Tafsīr al-Manār*. Beirut: Dar al-Ma’rifah; n. d. 4: 71-74 komentari na Kur’an, 3:113.

▼⁸³ Zebiri, Kate. *Muslimani i kršćani: licem u lice*. Oxford: Oneworld; 1997. 163. str. Neki muslimanski i nemuslimanski intelektualci radije koriste argumente nekih sufiya da podrže religijski pluralizam.

▼⁸⁴ Vidi: Rahman, Fazlur. *Glavne teme Kur’ana*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica; 1991. 165-167. str.

▼⁸⁵ Vidi: Ateş, Süleyman. “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 1989;(3):7-24; Okuyan, Mehmet i Mustafa Öztürk. “Kur’an Verilerini Göre Ötekinin Konumu”. U: *İslam ve Öteki*. Cafer Sadik Yaren ur. Istanbul: Kaknüs; 2001. 163-216. str.

to jest oni koji sugeriraju da će, bez obzira na ispravnost njihove dogme/vjervovanja, sljedbenici svih religija postići spasenje ako je njihovo ponašanje ispravno, u manjini.

Prije nego što završim ovaj odjeljak, želio bih istaknuti stav dvojice turskih učenjaka prema sljedbenicima Knjige u muslimanskoj tradiciji. Ovi učenjaci su Said Nursi i Fethullah Gülen, čija su učenja entuzijastično dočekana u Turskoj. Nursi, čiji je život obuhvatio osmansko i republikansko doba, živio je u vrlo teškim vremenima za muslimane. Međutim, nikada nije gubio nadu da će religije ponovno procvjetati u bliskoj budućnosti. Iskreno je zamolio vjernike, muslimane i kršćane, da se okupe i rade zajedno: „Vjernici sada treba da se ujedine, ne samo sa svojom braćom muslimanima nego i s istinski religioznim i pobožnim kršćanima, ne obazirući se na sporna pitanja i ne prepirući se oko njih, jer je apsolutno nevjerovanje (ateizam) u napadu.“^{▼86} Nursijev naglasak na muslimansko-kršćanskoj saradnji bio je podržan mnogim poslaničkim predajama koje pokazuju da će muslimani uživati u miru s pobožnim kršćanima [u kretanju] prema kraju vremena. Tim jedinstvom postići će sigurnost i oni će se zajedno boriti protiv zajedničkog neprijatelja, naime nereligioznosti.^{▼87} Da bi potaknuo ovo zajedničko nastojanje, Nursi preformulira izraz *ahl al-Kitāb* u *ahl al-maktab* (pismeni ljudi).^{▼88} Ovu važnu reinterpretaciju ne treba promatrati samo kao semantički doprinos. Nursi, s najvećom iskrenošću, kršćane naziva ljudima koji su pismeni u modernoj nauci, čije znanje im omogućuje borbu protiv nevjere koja proizlazi iz sekularizma ukorijenjenog u modernoj nauci. Stoga Nursi vjeruje u bliski dijalog s kršćanima i misli da se prava ljudskost, dostojanstvo i pravda mogu uspostaviti samo međusobnim razumijevanjem temeljenim na saradnji između ovih objavljenih religija. Govoreći to, međutim, Nursi ne implicira da nema razlika između islama i kršćanstva ili da razlike koje postoje nisu značajne. Doista postoje važne razlike između tog dvoga. Međutim, kao što Thomas Michael ističe, Nursi pokušava ukazati da opsesivna koncentracija na te razlike može i muslimane i kršćane učiniti slijepim za još važniju zajedničku zadaću koju dijele, a to je ponuditi modernom svijetu viziju ljudskog života i društvo u kojemu je Bog središnji, a Božija volja normativna osnova moralnih vrijednosti.^{▼89}

Poput Nursija, Fethullah Gülen, savremeni turski mislilac i vjerski učenjak, vjeruje u važnost dijaloga sa sljedbenicima Knjige. Njegovo polazište u tom smislu je *Bismilla* (početni izraz kur'anskih *sura*). On u ovoj frazi vidi Božije attribute koji se najčešće ponavljaju, naime Njegovo Saosjećanje (samilost)

▼86 Nursi, Said. *Emirdağ Lahikası-I*. Istanbul: Envar; 1992. 206. str.

▼87 Vidi: Nursi, Said. *Şualar*. Istanbul: Envar; 1993. 587. str. Postoje neki izvještaji koji govore da će na kraju vremena, Isa, mir neka je s njim, doći i djelovati u skladu sa svetim zakonom islama ili da će Isa, mir neka je s njim, doći i obaviti molitvu (*namaz*) za *Mahdijem*. Vidi: Ibn Madže. *Sunen. Kitāb al-Fitan, Bāb Fitnat al-Dajjāl wa Khurūj Īsā ibn Maryam*. Ipak, Nursi ne govori o potpunom obraćenju kršćana na islam, nego misli da će se sadašnje kršćanstvo pročistiti pred stvarnošću, odbaciti svoje praznovjere i ujediniti se s istinama islama. Prema Nursiju, to će biti transformacija u neku vrstu islama. Vidi: Nursi. *Şualar*, 587. str.

▼88 Vidi: Nursi, Said. *Sözler*. Istanbul: Sözler; 1993. 396. str.

▼89 Michael, Thomas. „Bediüzzaman Said Nursi'nin Düşüncesinde Müslüman-Hiristiyan Diyalogu ve İşbirliği“. *International Bediuzzaman Said Nursi Conference*. Istanbul; septembar 1998. 2. str.

i Milost / *al-Raḥmān, al Raḥīm*. Ove riječi, prema Gülenu, zahtijevaju od ljudskih bića da pokažu saosjećanje ne samo prema svojim bližnjima već i prema svim živim bićima.^{▼90} Za Gülena, to je prirodan zaključak koji se može izvući iz jednog od najljepših Božijih imena *al-Wadūd* (Onaj koji voli). Stoga on smatra da je dijalog najvažniji aspekt islamske etike. To, međutim, treba provesti u potpunoj iskrenosti, koristeći konstruktivan pristup i bez zahtijevanja vlastite superiornosti nad drugima.^{▼91} Prihvatanje svakog pojedinca u njegovoj ili njezinoj vlastitoj situaciji jedan je od najčešćih Gülenovih ideja vodilja. Gülenov cilj je pripremiti različite vjerske zajednice da nauče kako živjeti zajedno u međusobnom poštovanju i miru. Ozbiljnu kritiku i kršćana i židova u Kur'anu, kaže Gülen, treba promatrati u njenom povijesnom kontekstu. Ovo povijesno tumačenje, prema Gülenu, omogućit će muslimanima da ponovno uspostave zdravije odnose s drugim zajednicama, kako religijskim tako i nereligijskim.^{▼92} Ipak, čini se da je Gülenov naglasak na kulturnim i društvenim aspektima pluralizma, a ne na dogmatskom aspektu.

Zaključak

Sadržaj Kur'ana koji se tiče sljedbenika Knjige prilično je bogat. Postoje različiti ajeti koji govore o njihovim temeljnim vjerovanjima, praksama i moralnim načelima te o nekoliko važnih biblijskih ličnosti. Zapravo, moguće je pronaći više referenci na neke od ovih tema i ličnosti u Kur'anu nego u Evanđeljima i hebrejskoj Bibliji.

Ostavljajući po strani polemičke radove, jasno je da zapadnjačku nauku zanima kur'anska prezentacija sljedbenika Knjige. Moramo priznati, međutim, da općenito govoreći, razumijevanja zapadnih učenjaka o ovim stavovima nisu u skladu s onima muslimana. Glavni razlog za ovo, posebno u odnosu na prividne tačke sličnosti, leži u njihovoj zapadnoj metodologiji, naime korištenju terminologije i kriterija stranih islamu za analizu kur'anskog teksta. Rezultat može biti zapanjujući: neki pronalaze utjelovljenje u Kur'anu, a neki vide reference na istočni grijeh. Drugi, nakon što su razmotrili razlike na semantičkoj razini, tvrde da Kur'an potvrđuje legitimnost Trojstva.^{▼93} Neki nemuslimanski učenjaci koji imaju jaku vjersku pozadinu smatraju da je kur'anska teologija krajnje nefleksibilna.^{▼94} Kao sljedbenici ranijih svetih pisama, i židovi i kršćani skloni su misliti da bi svako njihovo odobravanje vjerodostojnosti

▼90 Vidi: Saritoprak, Zeki i Sidney Griffith. "Fethullah Gülen and the 'People of the Book': A Voice from Turkey for Interfaith Dialogue". *The Muslim World*. 2005;95(3):333.

▼91 Vidi: *Ibid.* 334.

▼92 Vidi: Ünal, Selçuk Camci-Kudret. *Hoşgörü ve Diyalog İklimi*. İzmir: Merkur; 1999. 156. str.

▼93 Vidi: Zebiri. *Muslimani i kršćani: licem u lice (Muslims and Christians: Face to Face)*. 166. str.

▼94 Vidi: *Ibid.* 117-119. str.

Kur'ana i poslanstva Muhammeda, mir s njim, bilo jednako poricanju njihove vlastite vjere. Ova grupa među nemuslimanskim učenjacima sastoji se od onih koji tvrdnje svih spisa o istini vide relativnim, i ne smatraju nijednu religiju superiornom ili inferiornom nad drugom. Iz islamske perspektive, nijedan od ovih pristupa ne čini se [da je] od pomoći.

Kada ispitujemo muslimansku učenost, s izuzetkom nekolicine učenjaka sadašnjeg vremena, nalazimo da većina muslimanskih učenjaka ima vrlo malo neslaganja o pitanju dogmatskog pluralizma. U predmodernom razdoblju samo je nekoliko muslimana bilo zainteresirano za Bibliju. Iz njihovih djela jasno je da nisu bili dobro upoznati sa sadržajem ni hebrejske Biblije ni Novog zavjeta.^{▼95} Važno je napomenuti da je muslimansko razumijevanje sljedbenika Knjige određeno Kur'anom i poslaničkom tradicijom. U Kur'anu i Poslanikovim izrekama, međutim, nalazimo mnoge ocjene Poslanikovih savremenika, a ne opću ocjenu sljedbenika Knjige. Istina je da Kur'an židovima i kršćanima pripisuje razne negativne moralne i teološke osobine. Ali Kur'an također prihvaća da u tim zajednicama postoji duhovna dubina. Iznad svega, sljedbenici Knjige uživaju poseban vjerski status koji im je dat Kur'anom. Očito je da u svakoj vjerskoj zajednici ima iskrenih i neiskrenih ljudi. Muslimanski egzegeti zapravo su zanemarivali povijesni kontekst ajeta koji su kritični prema židovima i kršćanima i prelahko su negativne karakteristike spomenute u Kur'anu pripisali sljedbenicima Knjige svih vremena i mjesta. Oni, nažalost, Kur'anu pristupaju fragmentarno, umjesto da ga tretiraju na integralan način. Osim toga, poput svojih nemuslimanskih kolega, oni su također procijenili i judaizam i kršćanstvo prema kriterijima vlastite religije i s užasom reagirali na neka kontroverzna pitanja kao što su podjela božanske naravi, poništavanje poslaničkog imuniteta od grijeha, status verbalnog nadahnuća Svetoga pisma i tako dalje. Stav ovih učenjaka prema sljedbenicima Knjige jeste konfesionalan utoliko što odbijaju mogućnost da bilo koja druga vjera može pružiti spasenje.

Nasuprot tome, čini se da su drugi skloni religijskom pluralizmu, zanemarujući neke nepremostive dogmatske razlike. Njihov fokus je na univerzalnosti Božanstva, relativnosti vjere i Božijeg saosjećanja (samilosti), što im omogućuje promicanje pluralizma. Ipak, njihov pristup nije bez problema. Štaviše, stavovi ovih učenjaka uglavnom nisu dobrodošli kod većine muslimana. Druga skupina muslimana, međutim, zanemaruje kontroverzna pitanja i usredsređuje se na ono što zajednice vjernika mogu učiniti. U modernom društvu, sve vrste religioznih ljudi koegzistiraju unutar istog grada, ulice, univerziteta, učionice, fabrike i tako dalje. Dakle, ova grupa pokušava pronaći načine za konstruktivno hvatanje ukoštac s religijskom raznolikošću u cjelokupnom okviru društvenog sklada i razumijevanja.

^{▼95} Izuzeci su Muḥammad Ibn Ishāq (d. 151/768), Abū 'Uthmān 'Amr b. Baḥr al-Jāḥiz (d. 255/868), 'Abd Allāh b. Muslim Ibn Qutaybah (d. 276/889), Muḥammad b. al-Ṭayyib al-Bāqillānī (d. 403/1013), 'Alī b. Aḥmad Ibn Ḥazm (d. 456/1064), imām al-Ḥaramayn 'Abd al-Malik b. 'Abd Allāh al-Juwaynī (d. 478/1085), 'Abd al-Raḥman b. Muḥammad Ibn Khaldūn (d. 808/1406).

Ovdje bi bilo umjesno razmotriti jedan od najvažnijih kur'anskih izraza, naime *ta'āruf*. Ajet 49: 13, u kojem se pojavljuje ovaj izraz znači: „O ljudi! Mi smo vas stvorili od jednog muškarca i jedne žene, i učinili vas narodima i plemenima da biste se upoznawali. Doista, najplemenitiji od vas kod Allaha najbolji je u ponašanju (*taqwa*) (...)“ Sa sigurnošću se može tvrditi da jedna od ključnih riječi Kur'ana koja se tiče pluraliteta leži u ovom ajetu. *Ta'āruf* (upoznavanje) treba preispitati u kontekstu potrebe pronalaženja zajedničkih osnova za suživot različitih vjerskih zajednica. Ona pruža ključ koji bi mogao otvoriti vrata međuvjerskom dijalogu. Ovdje Kur'an skreće pažnju na jednakost u pogledu biologije i na dostojanstvo zajedničko svima. Stoga nije opravdano da se bilo ko hvališe inherentnom nadmoći nad drugima. Nadalje, ideja nadmoći kritizirana je u drugom ključnom ajetu (Kur'an, 4: 123) koji kaže: „To neće biti u skladu s vašim željama, niti željama sljedbenika Knjige. Onaj koji čini zlo imat će nadoknadu za to, i protiv Allaha neće naći prijatelja ili pomagača koji ga štiti.“ Dakle, istinski spas treba tražiti u takvaluku (*taqwā*), a samo Bog zna u kojoj mjeri svaka osoba ima *taqwā*. Prema tome, odgovor na pitanje kako sljedbenici triju abrahamskih tradicija mogu postati saveznici leži u stepenu iskrenosti namjera (*taqwā*) koje oni unose u svoj trud da upoznaju i razumiju jedni druge (*ta'āruf*) i doprinose općem dobru. Međutim, granice *ta'ārufa* opisane su drugim ajetom (Kur'an, 2: 256). „Nema prisile u vjeri. Pravi put se od sada razlikuje od zablude (...)“.^{▼96} Prema ovom ajetu, niko ne treba vršiti pritisak na druge da prihvate određenu religiju. Oni koji to čine – čine veliku nepravdu. Važno je napomenuti da ovaj ajet također nalaže muslimanima da štite osnovna prava drugih, posebno njihovu vjersku slobodu. Ovo je oblast *ta'ārufa* i treba se odnositi ne samo na zajednice vjernika već i na nevjernike. A Bog zna najbolje (*wa 'llāhu a'lam*).

^{▼96} Kad se govori o povodu objave ovog ajeta, spominje se da kada medinski Arapi nisu imali djece, zavjetovali su se da bi ih, da im je Bog dao, dali Židovima koji bi ih vjerski obrazovali. A kad su dobili djecu, učinili su to i dali svoju djecu Židovima. Zatim je Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, došao u Medinu i nekoliko godina kasnije, kada su Židovi napustili grad, htjeli su ovu djecu povesti sa sobom. Međutim, to su pokušali spriječiti roditelji djece. Spor je iznesen pred Poslanika, mir s njim, koji je odlučio da ako djeca prihvate judaizam i žele ići sa svojim vjerskim kolegama, mogu ići. Vidi: al-Ṭabarī, *Jāmi' al-Bayān*. 3: 14–18, komentari na Kur'an, 2:256.

reference / references

- ABDUH, MUHAMMAD, RIDA, RASHID. *Tafsir al-Manar*. Beirut: Dar al-Ma'rifa.
- AL 'ASQALĀNĪ, 'ALĪ B. MUHAMMED IBN HAJAR. *Fath al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Kairo: Dar al-Fikr, 1988.
- AL-BALĀDHURĪ (BALĀZURĪ), AḤMED B. YAḤYĀ B. JĀBIR. *Ansāb al-Ashrāf*. M. Schlöessinger (in ed.), Jerusalem, 1938.
- AL-BAYḌĀWĪ, NĀṢIR AL-DĪN 'ABD ALLĀH B. 'UMAR. *Anwār al-tanzīl wa asrār al-ta'wīl*. Bejrut: Dar al-kutub al-'ilmiyyah, 1988.
- AL-BUKHĀRĪ, MUHAMMAD B. ISMĀ'ĪL. *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-cArabi.
- AL-KHALLĀF, 'ABD AL-WAHHĀB. *'Ilm uṣūl al-fiqh*. Istanbul: Eda Pub.; 1991.
- AL-QURTUBĪ, ABŪ 'ABD ALLĀH MUHAMMAD B. AḤMAD. *Al-Jāmi' li aḥkām al-Qur'ān*. Bejrut, 1985.
- AL-RĀFI'Ī, ABŪ AL-QĀSIM 'ABD AL-KARĪM B. MUHAMMED. *Fath al-'Azīz Sharḥ al-Wajī*. Bejrut: Dar al-Fikr.
- AL-RĀZĪ, FAKHR AL-DĪN MUHAMMED B. 'UMAR. *Mafātīḥ al-ghayb*. Bejrut: Dar al-fikr, 1981.
- AL-TABARĪ, EBŪ JA'FAR MUHAMMED B. JARĪR. *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āyy al-Qur'ān*. Bejrut: Dar al-fikr, 1988.
- AL-TABARĪ, EBŪ JA'FAR MUHAMMAD B. JARĪR. *Ta'riḫ al-Rusul wa al-Mulūk*. Bejrut: Dar al-Kutub al-'ilmiyyah, 1407.
- AL-TAYMĪ, EBŪ ḤĀTIM MUHAMMED B. ḤİBBĀN. *Ṣaḥīḥ Ibn Ḥibbān bi Tartīb Ibn Balbān*. Shu'ayb al-Arna'ut (ed.), Bejrut: Mu'asasat al-risalah, 1414/1993.
- AL-ZAMAKHSHARĪ, JĀR ALLĀH MAḤMŪD B. 'UMAR. *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq al-Ta'wīl wa Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Bejrut: Dar Ihya' al-Turāth al-'Arabi, 1997.
- ARSLAN, ADNAN. "Dini Çoğulculuk Problemine Çözüm Önerisi". *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Pub., 2004.
- ASAD, MUHAMMAD. *The Message of the Qur'an*. Gibraltar: Dar al-Andalus, 1980.
- AYDÜZ, DAVUT. *Tarih Boyunca Dinlerarasi Diyalog*. Istanbul: Işık Pub., 2004.
- ATEŞ, SÜLEYMAN. „Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir“. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 1989 (3).
- BOSTANCI, AHMET. *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*. Istanbul: Ragbet, 2001.
- EBŪ JŪSUF, YA'QŪB B. İBRAHĪM (ABU YUSUF). *Kitāb al-Kharāj*. Kairo, 1990.
- FAZLURRAHMAN. *Major Themes of the Qur'an*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1991.
- HAMIDULLAH, MUHAMMED. *Le Saint Coran*. Bejrut: Mu'assasat al-Risālah.
- HAMIDULLAH, MUHAMMED. „Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teskilat Yapısı ve Hz. Peygamber“. In: *Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa', İslam Anayasa Hukuku*. Vecdi Akyüz (ed.), Istanbul: Beyan, 1995.
- HAMIDULLAH, MUHAMMED. *İslam Peygamberi*. Salih Tug (ed.), Istanbul: İrfan, 1990.
- HARMAN, ÖMER FARUK. „Tefsir Geleneğinde Yahudilere Baki'ş“. *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınlar, 2004.

- IBN ENES, MALİK (MALİK B. ANAS). *Al-Muwatta'*. İstanbul: Çağrı, 1992.
- IBN AL-ḤAJJĀJ, MUSLİM. *Şaḥiḥ Muslim*. İstanbul: Çağrı Pub., 1992.
- IBN HANBAL, AḤMED. *Musnad Aḥmed*.
- IBN ḤAZM, EBŪ MUḤAMMED 'ALĪ B. AḤMAD. *Al-Muḥallā bi 'l-Āthār*. Bejrut: Dar al-Fikr.
- IBN HISHĀM, 'ABD AL-MALİK. *Al-Sīrah al-Nabawīyyah*. Kairo, 1971.
- IBN KATHĪR, ISMĀ'ĪL B. 'UMAR. *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Maṭba'ah al-Istiqāmah, 1375/1956.
- IBN KATHĪR. *Mukhtasar Tafsīr Ibn Kathīr*. Beirut: Dar al-Qur'an al-Karīm, 1981.
- IBN MAJA. *Sunan*. İstanbul: Çağrı Pub., 1992.
- IBN MADḐE. *Sunen*.
- IBN YŪSUF, MUḤAMMED B. ŞĀLIH. *Al-Inṣāf. Bāb Nawāqid al-Wudū'*. Available at: <http://www.al-islam.com>.
- KELLER, CARL-A. "Perception of Other Religions in Sufism". *Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey*. In Jacques Waardenburg (ed.), New York-Oxford: Oxford University Pub., 1999..
- Qur'an*.
- MICHAEL, THOMAS. „Bediüzzaman Said Nursi'nin Düşüncesinde Müslüman-Hristiyan Diyalogu ve İşbirliği“. *International Bediuzzaman Said Nursi Conference*. Kairo: Dar al-Fikr, 1988.
- MUSLİM. *Sahih al-Muslim*. İstanbul: Çağrı Pub., 1992.
- NURSI, SAID BEDIUZZAMAN. *Munāẓarat*. İstanbul: Yeni Asya, 1993.
- NURSI, SAID BEDIUZZAMAN. *Sözler*. İstanbul: Sözler, 1993.
- NURSI, SAID. *Şualar*. İstanbul: Envar, 1993.
- NURSI, SAID. *Emirdağ Lahikas*. İstanbul: Envar Pub., 1992.
- OKUYAN, MEHMET, ÖZTÜRK, MUSTAFA. „Kur'an Verilerine Göre Ötekinin Konumu“. *İslam ve Öteki*. In (ed) Cafer Sadık Yaren, İstanbul: Kaknüs Pub. 2001.
- ÖZTÜRK, LEVENT. *İslam Toplumunda Birarada Yasama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Pub., 1995.
- RİDĀ, MUHAMMAD RASHĪD. *Al-Waḥy al-Muḥammadī*. Kairo, 1960.
- RİDĀ, MUHAMMAD RASHĪD. *Tafsīr al-Manār*. Bejrut: Dar al-Ma'rifah.
- SARITOPRAK, ZEKİ, SIDNEY, GRIFFITH. „Fethullah Gülen and the 'People of the Book': A Voice from Turkey for Interfaith Dialogue“. *The Muslim World*. 2005, 95(3).
- ÜNAL, SELÇUK CAMCI-KUDRET. *Hoşgörü ve Diyalog İklimi*. Oxford: Oneworld, 1997.
- IBN ḤAJAR. *Fath al-Bārī Sharḥ Şaḥiḥ al-Bukhārī*. Kairo: Dar al-Fikr, 1988.